

Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları

Wheel of Fortune Forms in Turkish-Islamic Domes

Alper Altın¹

ÖZ

Kadim bir geçmişi olan çarkıfelek (fırıldak) sembolü dünyanın ve evrenin devinimini, kaderi, sonsuzluğu ve ölümsüzlüğü simgelemektedir. El sanatları ve mimari plastik süslemelerde görülen çarkıfelek motifi, kubbelerde de kullanılmıştır. Bu çalışmada Türk-İslam yapılarında karşımıza çıkan çarkıfelek süslemeli kubbeler ele alınmıştır. Çeşitli coğrafyalarda bulunan otuz dokuz adet çarkıfelek süslemeli kubbe, sanat tarihi açısından değerlendirilmiştir. Bizim saptayamadığımız veya günümüze gelememiş örneklerin olabileceği düşünülürse bu sayının daha da fazla olduğu belirtilebilir. Örneklerden on yedisi İran'da, ikisi Mısır'da, biri Özbekistan'da, biri Bulgaristan'da geriye kalan kısmı ise Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Bunlardan en erken tarihli 11-12. yüzyıla kadar gitmektedir. Tespit ettiğimiz ilk örnek İran coğrafyasında yer almaktadır. Çarkıfelek süslemeli kubbe Türklerle birlikte Mısır, Türkiye ve Balkan coğrafyasına taşınmıştır. Konu kapsamındaki çarkıfelek süslemeli kubbeler, yazılı ve görsel kaynaklar taranarak tespit edilmiş ve belirlenen örneklerin çizimleri fotoğraflar üzerinden yapılmıştır. Çarkıfelek formu kubbeler kronolojik olarak katalog halinde tanıtılmıştır. Çarkıfelek sembolünün mekanı örten yarım küre biçimli üst örtülerde kullanılmasının ikonografik anlamları irdelenmiştir. Türk-İslam sanatı içerisindeki yeri ve önemi üzerinde durularak genel bir değerlendirilmeye gidilmiştir. Çarkıfelek süslemeli kubbelerin başka mimarilerde görülen örneklerine değinilmiş, sadece geçmişteki yapılarda değil yakın dönemdeki yapılarda da kullanıldığı saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk-İslam Mimarisi, Türk-İslam Sanatı, Süsleme, Çarkıfelek, Kubbe

ABSTRACT

The symbol of the wheel of fortune (pinwheel) has an ancient past and symbolizes the movement of the world and the universe, destiny, eternity, and immortality. The wheel of fortune motif, which is seen in handicrafts and architectural plastic decoration, has also been used in domes. This study discusses the domes decorated with the wheel of fortune that we encounter in Turkish-Islamic structures. Thirty-nine domes which are decorated with the wheel of fortune in various locations were evaluated in terms of art history. Considering that some examples have not survived or we could not trace them, we can safely say that this number is probably even greater. Seventeen of the examples are in Iran, two in Egypt, one in Uzbekistan, and one in Bulgaria, whereas the remaining examples are located within the borders of Turkey. The earliest of these dates back to the 11th–12th centuries. The first example we identified is located in

¹(Doç. Dr.), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir, Türkiye

ORCID: A.A. 0000-0002-9295-3428

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Alper Altın,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir, Türkiye
E-posta: alperaltin@nevsehir.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.12.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested: 24.03.2021

Son Revizyon/Last Revision Received: 18.05.2021

Kabul/Accepted: 29.05.2021

Online Yayın/Published Online: 30.06.2021

Atıf/Citation: Altın, Alper. "Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 30 (2021), 29-80.
<https://doi.org/10.26650/sty.2021.839119>

Iran. Domes with a pinwheel ornament together had brought to Egypt, Turkey, and the Balkans by Turks. Domes decorated with a wheel of fortune within the scope of the subject were determined by scanning written and visual resources, and drawings of the identified examples were made from photographs. The wheel of fortune decorated domes were cataloged chronologically. Some special meanings, such as iconographic meanings of the use of the wheel of fortune symbol on the hemispherical top covering the space, were discussed. A general evaluation has been made by emphasizing the symbol's place and importance in Turkish-Islamic art. Examples of domes decorated with the wheel of fortune, seen in other architectures, are presented. It was noted that the symbol is used not only in historic buildings but also in recent buildings.

Keywords: Turkish-Islamic Architecture, Turkish-Islamic Art, Ornament, Wheel of Fortune, Dome

EXTENDED ABSTRACT

Throughout history, people have attributed symbolic meanings by symbolizing natural objects such as the sun, mountains, wind, and fire via abstract forms such as a square, circle, triangle, or objects made by human hand. Symbols have demonstrated variety in every society, culture, and language. For example, while the number four does not have a negative meaning in other societies, Far Eastern societies have avoided this word since the number four (si) and the word death are homophonic. In addition, there are many universal symbols. The wheel is the general name of the circular parts that rotate around an axis with more than two arms, which have many types. The most primitive type of wheel is a four-armed wheel called a swastika. It has been suggested that the origin of the swastika given in a cyclic structure within the square goes back to the Mayans and Sumerians (4000s BC.). It is also sacred according to South Asian Hinduism, Buddhism, and Jainism. One of the oldest symbols seen in Anatolia, the wheel of fortune symbolizes the movement of the world and the universe, the circle of destiny, and fate. However, the wheel of fortune is a reflection of metaphysical philosophy. The wheel of fortune motif is frequently seen in mosques, madrasahs, caravanserais, tombs, and tombstones among Turkish-Islamic artifacts in Anatolia. This motif is included in various handicraft products as well. The wheel of fortune motif has often been used on embroidered medallions incorporated into architecture. In addition, it has been associated with the sky by covering the interior of an architectural element such as a dome.

Domes, one of the indispensable architectural elements of Islamic buildings, were sometimes left simple and unadorned by artists due to their elegant forms. At the same time both the inside and outside of these curved surfaces were decorated with various motifs. The domes, which are decorated with different materials and techniques using stone, brick, stucco, tile, and hand-drawn motifs draw the viewers' attention to the sky. In Islamic architecture the interior surfaces of domes are usually decorated; however, there are also domes whose outer surfaces are decorated. There are few examples whose outer surfaces are decorated in Anatolia; domes with ornamented outer surfaces are seen particularly in Islamic structures in Egypt and Iran.

Thirty-nine examples of domes decorated with the wheel of fortune were identified in Turkish-Islamic architectural works. We can say with some certainty that this number may

be even higher, considering that there may be examples that we could not trace or have not survived. Wheel of fortune motifs were made on the outside of four of them and the inside of 35 of them. The arms are evenly distributed, just like the moment of inertia principle, and their distance from each other is determined by the size of the dome and the number of arms. There isn't order or equality in the number of arms of the pinwheel used in the domes. The arms are in two different orders, those that are identical to each other and those that are full and empty. Among the examples we have identified, the minimum number of arms is present in the Nuşabad Ali Mosque (6 arms), and the most arms are in the dome of the Bursa Devlet Hatun Mausoleum (48 arms). The arms are designed to contrast with each other. Therefore, when we count both full and empty arms, we see twice the number of arms. Considering this, the highest number of arms is seen in the dome at the Malatya Great Mosque. The rotation direction of the arms is clockwise in 26 examples and counterclockwise in 13 examples. The arms are designed with even numbers, except for three examples. The earliest of the examples dates back to the 11th and 12th centuries. The latest examples date to the 19th century. Seventeen of the wheel of fortune decorated domes are located in Iran, two in Egypt, one in Uzbekistan, and one in Bulgaria. The remaining examples are located within the borders of Turkey.

Giriş

Alem, remiz, rumuz, timsal ve simge gibi kelimelerle eş anlamlı olan sembol kelimesi Yunanca “sumbolon” teriminden gelmektedir. “*Antik Yunan’da bir çömlek parçası ikiye bölünmekte ve bu iki parçanın her biri kendi aralarında sözleşme yapan iki kişiye verilmekteydi. Sözleşme kapatılacağı an borçlu ya da borç veren kişilerin kendilerini tanıtmak maksadıyla ellerindeki iki kırık parçayı (sumballein) tam olarak birbirine ekleyebilmeleri gerekmektedir. Böylece sumbolon terimi, yeniden birleştirildiklerinde ortak bir kökene sahip olduğunu ispat eden kırılmış bir nesnenin iki parçasını ifade etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla sembol, bir tanıma ve tanınma işareti niteliğinde olan nesneyi ifade etmektedir*”¹. Her simge bilinç dışı bir içeriğin bilinçlenmesine yarar çünkü simgeler arka planlarındaki nesneyi ya da düşünceyi izleyiciye yansıtır. İnsanlar tarih boyunca güneş, dağ, rüzgar ve ateş gibi doğal nesnelere; kare, daire ve üçgen gibi soyut biçimleri ya da insan eli ile yapılmış nesnelere sembolleştirerek simgesel bir anlam katmışlardır². Semboller her toplumda, kültürde ve dilde farklılıklar göstermektedir. Örneğin dört rakamının diğer toplumlarda olumsuz bir anlamı yokken; Uzak Doğu toplumları, dört rakamı (si) ile ölüm kelimesi eş sesli olduğundan bu sözcüğün kullanımından kaçınılmışlardır³. Bunun yanında evrensel olan pek çok sembol bulunmaktadır.

Türk süsleme sanatlarında bir eksen etrafında birden çok kolu ile döngüsel etki gösteren süslemelere çarkifelek, fırlıdak⁴, pervane, yanar döner, oklu çark⁵, gök çığrısı⁶ ve tezginç⁷ gibi isimler verilmiştir. Arap ve İran kültürleri bu dönüş haline “çerh-i felek” demişlerdir. Türkler bunu çarkifelek olarak Türkçeleştirmişlerdir⁸. Çark-ı felek kelimesi Farsça “çerh” ve arapça “felek” kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkmıştır. Çerh kelimesinin Farsçada tekerlek, çark, felek ve gökyüzü gibi anlamları bulunmaktadır⁹. Eski Türkçede “çığır”, Sanskritçede “çakra” kelimeleri ile benzerlik göstermektedir. Felek kelimesi ise gökyüzü, kader, talih, gök katmanı ve yörünge gibi anlamlara sahiptir¹⁰. Çark bir eksen etrafında ikiden fazla kolu ile dönen, pek çok çeşidi bulunan ekseriyetle daire biçimdeki parçaların genel ismidir¹¹. En ilkel

- 1 Ramazan Adıbelli, **Mircea Eliade ve Din Mircea Eliade’nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi**, İstanbul, 2011, s. 130.
- 2 Aniela Jaffe, “Görsel Sanatlarda Sembol”, **İnsan ve Sembolleri**, Çev. Ali Nahit Babaoğlu, İstanbul, 2019, s. 232-238.
- 3 Wolfram Eberhard, **Çin Simgeleri Sözlüğü**, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, İstanbul, 2000, s. 100.
- 4 Yıldız Demiriz, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme**, İstanbul, 2004, s. 60-62
- 5 Emel Esin, ““Kün-Ay” (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, C.I, Ankara, 1972, s. 313-359,
- 6 Nermin Şaman Doğan, “Oklu Çakır/Oklu Çark/Gök Çığrısı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, C.I, Konya, 2001, s. 243-249.
- 7 Ahmet Çaycı, **Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri**, Konya, 2019, s. 36.
- 8 Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C.II, Ankara, 1995, s. 155.
- 9 Mehmet Kanar, “Çerh”, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 2009, s. 607-608.
- 10 Mehmet Kanar, “Felek”, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 2009, s. 949.
- 11 Alper Altın, “Türk-İslam Sanatı Geometrik Süslemesinde Ali İsminin Üç Kollu Çarka Uyarlanması”, **Akademik Hassasiyetler**, Sanat Tarihi Özel Sayısı, Ankara, 2019, s. 23-54.

çark biçimi svastika denilen dört kollu olan çarktır¹². Kare içerisinde döngüsel bir yapıda verilen svastikanın kökeninin M.Ö. 4000’li yıllara Mayalar ve Sümerler’e kadar uzandığı ifade edilmektedir. Hinduizm’e, Budizm’e ve Jainizm’e göre de kutsaldır. Svastikanın dört kolu, dört kozmik gücü (ateş, su, hava, toprak) simgelemektedir. Anadolu kültüründe aynı zamanda çarkifelek motifi olarak da bilinmektedir¹³. Bunun yanı sıra en az svastika kadar eski olan triskelion denilen üç kollu çark da vardır. Tıpkı svastika gibi iyi şans simgesi olarak düşünülen form evrenin üç katmanlı doğası ile ilişkilendirilmektedir¹⁴. Anadolu’da görülen en eski sembollerden biri olan çarkifelek, dünyanın ve evrenin devinimini, kaderi ve feleğin çemberini simgelemektedir. Bununla birlikte çarkifelek, metafizik bir felsefenin yansımasıdır. Sıklıkla kullanılan çarkifelek motifi Anadolu’daki Türk-İslam eserleri içerisinde cami, medrese, kervansaray, türbe ve mezar taşlarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca çeşitli el sanatları ürünlerinde de bu motif görülmektedir¹⁵. Çarkifelek motifi mimaride madalyonlara veya kabara üzerine işlendiği gibi kubbe gibi bir mimari elemanın içerisini kaplayarak göğe ait çağrışımlarda da bulunabilmektedir¹⁶.

Çarkifelek kavramı tarihi kaynaklarda da ekseriyetle feleğin dönmesi şeklinde vurgulanmıştır. Örneğin *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te “Tanrı açını, alemi yarattı, felek durmadan döner.”¹⁷ şeklinde, İbn-i Bibi’nin kaleme aldığı *Selçukname*’de “Güneş onun adaletinin gölgesine sığınır. Felek onun hükmünün merkezi etrafında döner.”¹⁸ şeklinde, Evliya Çelebi’nin *Seyahatnamesi*’nde “Ve kırk yedi un değirmeni var ki her biri gece, gündüz çarkifelek gibi dönmektedir”¹⁹ şeklinde, Feridüddin Attar’ın *Esrarname* adlı eserinde “Bu çarkifelek seni döndürmeye başladı. Bir gram altına karşın yüz ayırık otu attı.”²⁰ ve Nizamüddin Şami’nin *Zafername* adlı eserinde “Bakalım, bu dönen felek kimin başını göklere yükseltecek yahut bu napayidar çarh bu defa kimi zelil ve hâr edecek.”²¹ şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda divan edebiyatına da tesiri görülmektedir. Dolayısıyla insanların hafızalarında geçmişten günümüze soyut bir kavram olarak varlığını sürdürmüş olan motifin somut olarak sanata yansımaları da kaçınılmaz olmuştur.

-
- 12 Yusuf Çetin, “Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkifelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Social Sciences Studies Journal*, C.3, S.8, İstanbul, 2017, s. 353-365.
- 13 Nuray Gümüştekin, “Anadolu ve Diğer Kültürlerde İşaret ve Simgelerde Anlam”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.11, Balıkesir, 2011, s. 108.
- 14 J. C. Cooper, “Triquetra/Triskele/Fylfot”, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 1987, s. 181-182.
- 15 Beyhan Karamağaralı, “İçişçe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal’a Armağan*, Ankara, 1993, s. 249.
- 16 Ahmet Çaycı, “Zaman ve Sanat Bağlamında Çark-ı Felek Motifi”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.II, İstanbul, 2016, s. 304
- 17 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, C.II, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985, s. 303.
- 18 İbn-i Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, C.I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s. 242.
- 19 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, İstanbul, 2005, s. 87.
- 20 Feridüddin Attar, *Esrarname*, Çev. Mehmet Kanar, 2013, s. 220.
- 21 Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara, 1987, s. 261.

Mircea Eliade, çarkifeleğin halk inançları içerisinde tarih öncesi çağlara giden bir geçmişinin olduğunu bunların güneş merkezli inançlarla bağının olduğunu belirtmektedir²². İslam öncesi Türk inancına baktığımızda ise gök kubbenin altın ya da demir kazık ile yıldızları taşıyan gök çarkı etrafında döndüğü ifade edilmektedir²³. Batlamyus'un dünya temelli eski astronomi anlayışında yerin çevresinde gök cisimlerinin muntazam bir şekilde dolandıkları kabul edilmektedir. Ay, Güneş ve diğer gezegenlerin sürekli dönüş durumundaki bu hareketinin gök cisimleri arasındaki mesafenin değişimine göre, insan hayatını olumlu ya da olumsuz yönde etkilediği ve kader üzerinde tesiri olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı çarkifelek, iyi veya kötü talihın kaynağı olarak tahayyül edilmektedir²⁴. Çarkifeleğin yani kaderin bir tekerleğe benzetildiğini görmekteyiz. Örneğin zengin birinin sonradan fakirleşmesi veya fakir birinin zenginleşmesi kader çarkının tersine dönmesi şeklinde düşünülmüştür. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Habeşli Mehmed Kethüda'nın Derb-i Ahmer'de bir han ve bir sebil inşa ettiğini ve sonra felek müsaade etmeyerek hanı ve sebilhaneyi sattığından bahsetmektedir²⁵. Burada yaptırmış olduğu mimari eserlerin satılmasının kaderin tesiri ile gerçekleştiğine inanılmaktadır. Yani standartlaşmış yaşam düzeninin devam etmesi çarkifeleğin hareketi olarak, iyi ya da kötü yönde değişmesi ise çarkifeleğin tersi yönde dönmesi olarak tasavvur edilmiştir. Feleğin çarkı bir yandan “öğüten, yok eden” kötü talih, diğer yandan “büyüten, çoğaltan” iyi talih anlamlarına haizdir. Çarktan geçebilenler acı çekmiştir ancak birtakım deneyimler de kazanmış, olumlu ve olumsuz tüm yanlarını da öğrenmiştir²⁶. Bu kapsamda Batı sanatında “Wheel of Fortune” olarak bilinen şans tekerleğini Roma mitolojisinde tanrıça Fortuna'nın döndürdüğüne dair inanç ile çarkifeleğin benzer olduğu görülmektedir.

Sözlük anlamı yarım küre biçimli yapı örtüsü olan kubbe, kemerler ile benzer geometrik tasarıma sahiptir. Kubbeler dikey ekseninde bir kemerin 180 derece döndürülmesi ile meydana gelmektedir²⁷. Erken bir yapı biçimi olan kubbelerin daha çok daire biçimli yapıların sınırlarına uyma zorunluluğundan ortaya çıktığı düşünülmektedir²⁸. Kubbenin kare mekanlarda kullanılması ilk defa Sasani yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Firuzabad sarayındaki kare mekanlar, tromp geçişli kubbelerle kapatılmıştır²⁹. Türkler kubbenin yapısal özelliğinin yanı sıra simgesel özelliğinden dolayı hem İslam öncesi dönemde hem de Türk-İslam döneminde mekanlarında faydalanmışlardır. Kadim dönemlerden beri yaşam alanlarının üzerini kubbe ile örtmeyi tercih

22 Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2003, s. 160-161.

23 Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul, 2001, s. 42.

24 Mehmet Akif Duman, Şans Tanrıçası Fortuna'nın Tekerleği ile “Kader” İnançının Bir Unsuru Olarak “Çark-ı Felek”, **Özne Felsefe ve Bilim Yazıları 21. Kitap - Felsefi Bir Sorun Olarak İnanma**, Konya, 2015, s. 171.

25 Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman, C.10/1, İstanbul, 2011, s. 306.

26 Ertan Daş, “Mezar Taşlarında Svastika ve Çarkifelek Sembollerinin Kökeni ve Anlamı”, **1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı**, Aydın, 2018, s. 200.

27 Doğan Hasol, “Kubbe”, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul, 1998, s. 280.

28 Doğan Kuban, “Kubbe”, **Mimarlık Kavramları**, İstanbul, 2002, s. 45-46,

29 George Rawlinson, **The Seventh Great Oriental Monarchy or the Geography, History, and Antiquities of the Sassanian or New Persian Empire**, C.II, New York, 1882, s. 244.

eden Türkler, göçebe hayatın getirdiği zorluğu, pratikliği ile ön plana çıkan çadır yapıları ile çözmüşlerdir. Birkaç tip çadır olsa da ekseriyetle yurt tipi yuvarlak çadırları kullanmışlardır. Bu çadırların üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Türkler makro kozmosunda gök örtüsü altında evrenin düzenini hissederken bu düzeni mikro ölçekte çadırın kubbesinde bulmuştur. Yani gökkubbe tasarımı ilk ifadesini çadırdaki yansıtmıştır³⁰. Arkeolojik veriler yurt tipi çadırların kullanımını Hun dönemi öncesine M.Ö. 7. yüzyıla Tagar kültürüne kadar götürmektedir. Minnussinsk bozkırında Boyarı Dağı eteklerinde kaya üzerine çizilmiş petrogliflerdeki çadır tasvirleri bu kubbeli çadırların oldukça eski olduğunun göstergesidir³¹. Türk-İslam döneminde ise Karahanlı yapılarından başlanarak Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilmiş olan cami, mescit, medrese, han, hamam ve türbe gibi pek çok yapı grubunda kubbe kullanıldığı görülmektedir.

Sanatçılar İslam yapılarının vazgeçilmez mimari öğelerinden biri olan kubbeyi zarif formlarının yeterli olduğundan dolayı süssüz ve sade bıraktıkları gibi bu kavisli satırları tezyin ederek gerek iç yüzeylerini gerekse de dış yüzeylerini çeşitli motiflerle bezemişlerdir³². Taş, tuğla, alçı, çini ve kalemişi kullanılarak farklı malzeme ve tekniklerde süslenen kubbeler çevreden izole edilmiş mekandaki ilgiyi semaya doğru çekmektedir. İslam mimarisinde kubbelerin ekseriyetle iç yüzeyleri (karın) süslenmiştir. Bununla birlikte dış yüzeyleri (sırt) süslenen kubbeler de vardır. Anadolu’da dış yüzeyi süslenen örnek az olsa da özellikle Mısır³³ ve İran’daki İslam yapılarında kubbelerin dış kısımlarının da bezendiği görülmektedir.

Katalog

Türk-İslam mimari yapılarında kubbenin yüzeyinin bütünüyle çarkifelek motifi ile kaplandığı az sayıda örnek bulunmaktadır. Örnekler içerisinde kubbelerin genellikle iç yüzeyleri çarkifelek motifi ile tezyin edilmiştir. Nadir de olsa dış yüzeylerinin çarkifelek motifi ile bezendiği örnekler de vardır.

1. Kaşan Sarnıcı (Ab Anbar)

Türk-İslam mimarisinde bilinen çarkifelek süslemeli kubbelerden en erken tarihli İran’da yer almaktadır. Kaynakların belirttiğine göre Kaşan Kalesi ile aynı tarihlerde Büyük Selçuklu döneminde 11-12. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir³⁴. Sarnıç (Ab Anbar) dıştan kademeli bir şekilde yükselen konik külahla içten kubbe ile örtülmüştür. İçteki kubbenin karnında sırlı ve sırsız tuğla ile yapılmış çarkifelek süslemesi karşımıza çıkmaktadır. Sırlı tuğla ile yapılan kollar kıvrımlı bir şekilde kubbenin merkezindeki açıklıktan başlamakta ve kubbe içerisindeki

30 Semra Ögel, **Anadolu’nun Selçuklu Çehresi**, İstanbul, 1994, s. 64.

31 Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul, 1972, s. 61.

32 Daud Sutton, **Islamic Design a Genius for Geometry**, Bloomsbury, 2007, s. 46.

33 Barbara Cipriani, **Development of Construction Techniques in the Mamluk Domes of Cairo**, Venezia Üniversitesi Mimarlık Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Venedik, 2005, s. 31.

34 Osman Eravşar-Haşim Karpuz, **Büyük Selçuklu Mirası Mimari**, C.2, İstanbul, 2013, s. 118.

yatay süsleme şeridinde son bulmaktadır. Kubbe içerisindeki sırlı tuğlalar düşmüş, sadece sırlı tuğlaların kare yuvaları günümüze gelebilmiştir. Kubbede dolu-boş olarak meydana getirilmiş tahminen yirmi iki kol bulunmaktadır (F.1a, F.1b).

Figure 1a: İran Kaşan Sarnıcı Kubbe Süslemesi (Kaynak: <http://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/kasan-sarnic>)

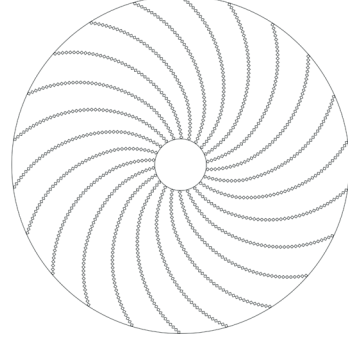

Figure 1b: İran Kaşan Sarnıcı Kubbe Süslemesi Çizimi

2. Malatya Ulu Camisi

Alâeddin Yakup oğlu Mansur tarafından Keykubat döneminde 1224 yılında³⁵ yaptırılan Malatya Ulu Camisi kubbe-eyvan birleşiminin uygulandığı bir plan tipindedir. Caminin mihrap önü, üç dilimli tromp geçişli ve yüksek kasnaklı bir kubbe ile kapatılmıştır³⁶. Tamamen tuğladan yapılan kubbenin iç yüzeyi sırlı ve sırsız tuğla kullanılarak bezenmiştir. Kubbe göbeğinde dairesel bir madalyon yer almaktadır. Madalyonun etrafında birkaç intizamsız sırlı tuğla sırasından sonra kıvrımlı firuze renkli sırlı tuğla kollar görülmektedir. Çarkıfelek motifini dolu-boş kırk bir kollu yapmıştır (F.2a, F.2b). Çarkıfelek motifinin aslında kubbe göbeğindeki madalyondan başlayarak eteklere kadar geldiği, madalyonun etrafındaki düzensiz sıraların sonraki onarım neticesinde olduğu iddia edilmektedir³⁷.

35 M. Oluş Arık, "Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, S.8, Ankara, 1969, s. 144.

36 Muhammet Arslan, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2016, s. 978.

37 Alper Altın, *Anadolu Selçuklu Mimarisindeki Geometrik Süslemelerde Restorasyon Hataları*, Konya, 2020, s. 186.

Figure 2a: Malatya Ulu Camisi Kubbe Süslemesi
(Alper Altın, 2013)

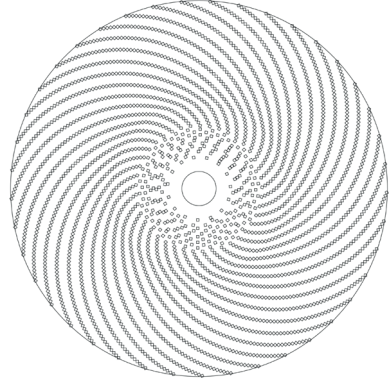

Figure 2b: Malatya Ulu Camisi
Kubbe Süslemesi Çizimi

3. Konya İç Karaaslan Mescidi

Sultan Alaeddin Keykubat zamanında 1233 yılında inşa edilmiştir³⁸. Kare mescidin üzerini örten tuğla kubbenin iç yüzeyi bütünüyle çarkıfelek motifi ile tezyin edilmiştir. Çarkıfelek, yatay tuğla sıralarının arasına dikey konumda yerleştirilen tuğlalarla yapılmış dolu-boş otuz bir yay biçimli koldan meydana gelmektedir. Motif, kubbe göbeğindeki dairesel çini madalyondan başlayarak kubbe eteklerine kadar uzanmaktadır (F.3a, F.3b).

Figure 3a: Konya İç Karaaslan Mescidi Kubbe
Süslemesi (Muhammet Arslan, 2013)

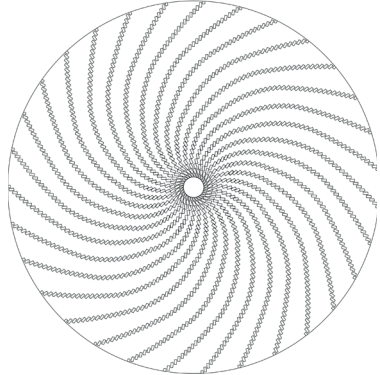

Figure 3b: Konya İç Karaaslan
Mescidi Kubbe Süslemesi
Çizimi

38 Zekeriya Şimşir-Ahmet Yavuzylmaz, "Yeni Bulunan Bir Selçuklu Kitabesi: İç Karaaslan Mescidi Kitabesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Konya 2019, s. 94-96.

4. Kahire Emir el-Câî (İlgay) Yusuf Türbesi

Bahri Memlukler döneminde Nasır'ın torunu "el-Eşref" unvanıyla bilinen Zeyneddin II. Şaban'ın emirlerinden biri olan El-Cai Yusuf tarafından 1373 yılında külliye olarak Mısır'ın Kahire şehrinde inşa edilmiştir. Külliye içerisinde medrese, sebil-i küttab ve türbe yer almaktadır³⁹. Çarkıfelek süslemeli kubbe, türbededir. Silindirik kasnak üzerinde yükselen kubbenin sırtına çarkıfelek süslemeli bezeme yapılmıştır. Çarkıfelek motifi, kubbenin merkezindeki alemden başlayarak kubbe eteğinde son bulan dolu-boş kollarından oluşmaktadır. Burada kalın nervürlerle meydana getirilmiş tahminen yirmi sekiz kıvrımlı kol vardır (F.4).

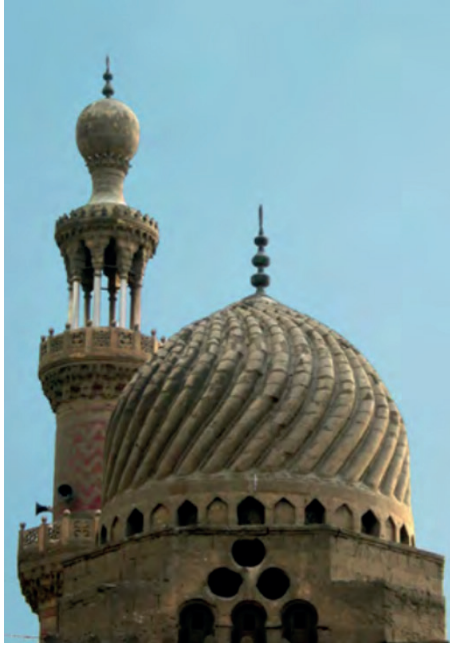

Figure 4: Mısır-Kahire Emir İlgay Yusuf Türbesi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://akpia.mit.edu/sites/default/files/images/sympdomesposter.pdf>)

5. Selçuk İsa Bey Camisi

Aydınöğulları Beyliği döneminde 1375 yılında İsa Bey tarafından yaptırılmıştır⁴⁰. Cami, mihraba paralel uzanan iki sahnalı düzeni ile Suriye etkisi göstermektedir. Avluya açılan batıdaki taçkapının hemen arkasında, minare ile beden duvarı arasında kalan birimin üzeri merkezinde kubbecik olan yıldız tonozla kapatılmıştır. Merkezde yer alan kubbecik sekizgen bir kasnak üzerinde yükseltilmiştir. Kubbeciğin karnında on altı kavisli kol ile yapılan çarkıfelek süslemesi karşımıza çıkmaktadır (F.5a, F.5b).

39 Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Leiden, 1998, s. 131.

40 Selda Ertuğrul, "İsâ Bey Camii", *DİA*, C.22, İstanbul, 2000, s. 477.

Figure 5a: İzmir Selçuk İsa Bey Camisi Kubbecik Süslemesi (Mehmet Öztürk, 2011)

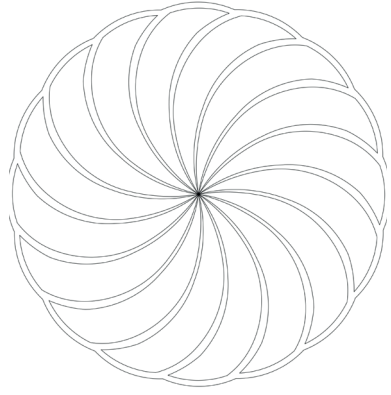

Figure 5b: İzmir Selçuk İsa Bey Camisi Kubbecik Süslemesi Çizimi

6. Kahire Ayıtmış Türbesi

Bahri Memlukler döneminde cami, türbe ve sebilden oluşan külliye halinde inşa edilmiştir. Sultan Berkuk zamanında Atabek'ül Asakiriye görevinde bulunan emir Ayıtmış tarafından 1383 yılında yaptırılmıştır⁴¹. Türbenin üzeri dıştan yüksek tutulmuş iki kademeli kasnak üzerine yerleştirilmiş kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin sırtı kalın nervürlerle meydana getirilmiş çarkıfelek süsleme ile bezenmiştir. Dolu-boş olarak yapılmış takribi yirmi dört kol mevcuttur. Kubbenin merkezindeki alemden başlayan nervürler kıvrılarak kubbe eteğine kadar devam etmekte ve kasnakta düz bir şekilde nihayetlenmektedir. Eski fotoğraflarda tek renk olduğu görülen dikey silmelerin daha sonraki onarımlarda birer atlamalı olarak boyandığı görülmektedir (F.6).

41 Caroline Williams, *Islamic Monuments in Cairo the Practical Guide*, Cairo, 2008, s. 81-82.

Figure 6: Mısır-Kahire Ayıtmış Türbesi Kubbe Süslemesi (Kaynak:<https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipOtcBC9gjIwgePn2nkjurn6OsiHPERiiO9PUmmB=w600-h988-p-k-no>)

7. Bursa Yıldırım Hamamı

Osmanlı döneminde Yıldırım Bayezid tarafından 1390 yılında külliyeinin bir parçası olarak yaptırılan hamam küçük ölçekli olarak inşa edilmiştir. Sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli hamamlar grubundaki yapıda çarkıfelek süslemeli kubbe, ılık mekanında yer almaktadır. Çarkıfelek süslemesi dairevi nervürlerle yapılmıştır⁴². Takribi yirmi dört kıvrımlı kola sahip çarkıfelek dolu-boş biçimde tasarlanmıştır. Kollar, kubbe göbeğindeki aydınlık fenerinden başlayarak kubbe eteğine kadar devam etmekte ve kubbe eteğinde dalgalı bir şekilde sonlanmaktadır (F.7a, F.7b).

42 Can Keklik, **Bursa, Erken Dönem Osmanlı Hamamları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 36.

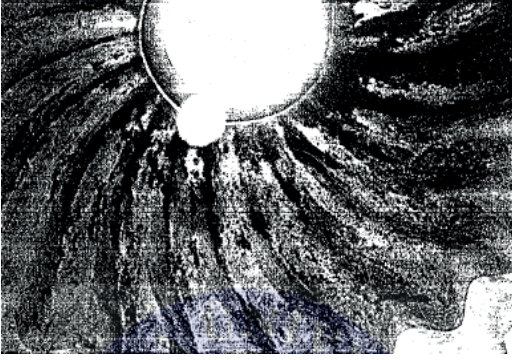

Figure 7a: Bursa Yıldırım Hamamı Kubbe Süslemesi (Keklik, 1996, Resim 41)

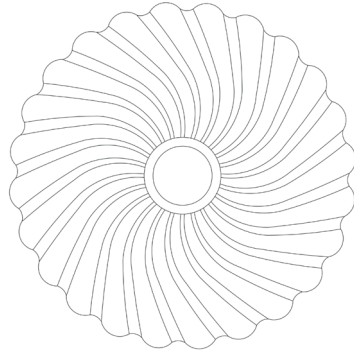

Figure 7b: Bursa Yıldırım Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

8. Amasya Bayezid Paşa Camisi

Osmanlı döneminde Çelebi Mehmet'in lalası Bayezid Paşa tarafından 1414 yılında inşa ettirilen yapı tabhaneli camiler plan tipindedir⁴³. Caminin kuzeyinde beş kemer gözlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu kenarındaki kemer gözünün üst örtüsü diğerlerinden farklı yapılmıştır. Türk üçgeni geçişli kubbenin karnı çarkıfelek süsleme ile bezenmiştir⁴⁴. Buradaki çarkıfelek süslemesinin on altı kolu olduğu belirtilmektedir⁴⁵. Ancak çarkıfeleğin dolu-boş olarak yapılmış on iki kolu bulunmaktadır. Merkezden başlayarak kubbenin eteğinde sonlanan kollar kıvrımlı sivri yivlerle meydana getirilmiştir (**F.8a, F.8b**).

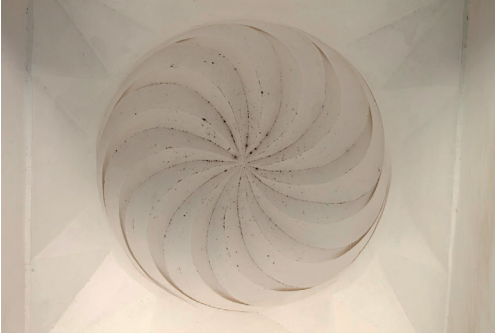

Figure 8a: Amasya Bayezid Paşa Camisi Kubbe Süslemesi (VGMA, 2009)

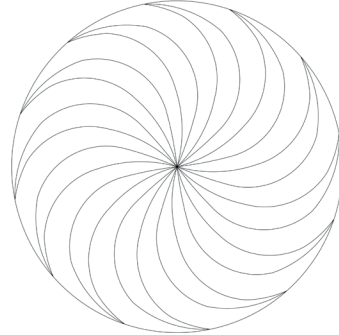

Figure 8b: Amasya Bayezid Paşa Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

43 Semavi Eyice, "Bayezid Paşa Camii", *DİA*, 5, İstanbul, 1992, s. 243.

44 Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, C.II, Paris, 1934, s. 25-27.

45 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul, 1989, s. 9.

9. Bursa Devlet Hatun Türbesi

Bursa merkezinde yer alan türbe Çelebi Mehmet tarafından annesi Germiyanoglu Yakup Bey'in kızı Devlet-Hatun adına 1414 yılında yaptırılmıştır. Kare planlı dört köşe ayağın taşıdığı baldaken biçimdeki türbenin merkezinde tek sanduka bulunmaktadır. Ayakların arasına birer sütun yerleştirilerek her bir cephede iki sivri kemerli açıklık meydana getirilmiştir. Türbenin üst örtüsü içten kubbe dıştan ise konik bir külahla örtülmüştür⁴⁶. Türbenin kubbe karnı birbirine eş kırk sekiz kola sahip çarkıfelekle bezenmiştir. Kollar, birer atlamalı olarak düşünülürse yirmi dört kollu olduğu belirtilebilir. Merkezdeki madalyondan çıkan kollar içbükey kavslı silme ile yapılmıştır. Her bir dilim içerisine kalemîşi ile birbirine eş muhdes bitkisel süslemeler işlenmiştir (F.9a, F.9b).

Figure 9a: Bursa Devlet Hatun Türbesi Kubbe Süslemesi (Kaynak:<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=54860>)

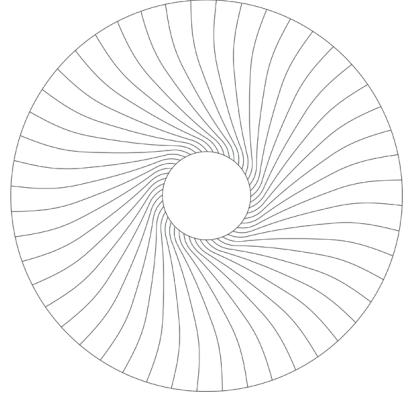

Figure 9b: Bursa Devlet Hatun Türbesi Kubbe Süslemesi Çizimi

10. Edirne Gazi Mihail Hamamı

Osmanlı döneminde 1422 yılında Gazi Mihail Bey tarafından hamam, cami, imaret ve köprüden oluşan külliye'nin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Yapı plan olarak asimetrik düzende çifte hamam olarak yaptırılmıştır. Hamamın erkekler bölümünün sıcaklığı iki eyvanlı, iki halvetlidir⁴⁷. Çarkıfelek süslemeli kubbenin bulunduğu ılıkılık kare planlıdır. Mekanın üzeri Türk üçgeni geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin karnı, merkezdeki aydınlık fenerinden eteklere kadar çarkıfelek süsleme ile bezenmiştir. On altı kollu çarkıfelek dolu-boş şekilde yapılmıştır. Çarkıfeleğin kollarında sivri nervürlü ve düz yüzeyler kullanılmıştır. Düz yüzeylerin her birine üçer filgözü pencere açılmıştır. Kollar, kubbenin eteklerinde Türk üçgenleri ile aynı şekilde sonlanmakta ve kubbe eteğinde on altı köşeli yıldız biçiminde bir kasnak meydana getirmektedir (F.10a, F.10b).

46 Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri 2 Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara, 1991, s. 131.

47 Doğan Kuban, "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 453-454.

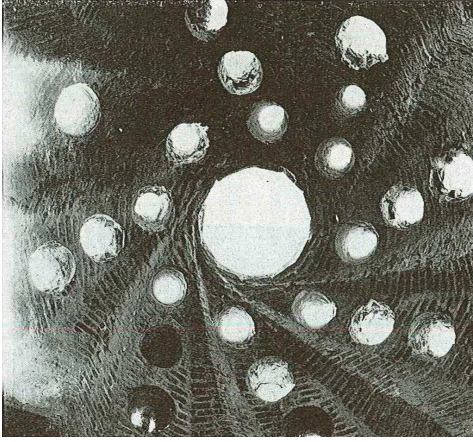

Figure 10a: Edirne Gazi Mihal Hamamı Kubbe Süslemesi (Kuban, 1976, Şekil 8a)

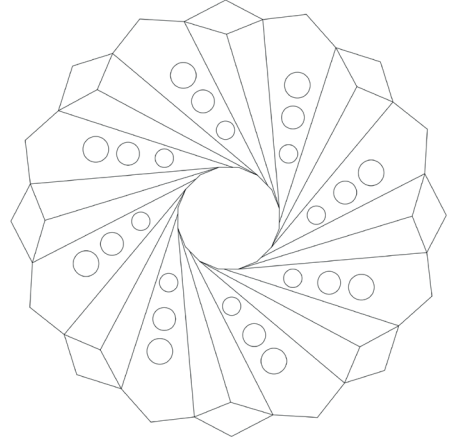

Figure 10b: Edirne Gazi Mihal Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

11. Bursa Tavuk Pazarı Hamamı

Vakfiyesine göre 1426 yılında Sultan II. Murad tarafından Muradiye Camisi'ne gelir getirmesi amacıyla çifte hamam olarak yaptırılmıştır. Kadınlar ve erkekler kısmı asimetrik düzende sıralı soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklığa sahiptir⁴⁸. Çarkıfelek bezemeli kubbe erkekler bölümünün ılıkılık mekanındadır⁴⁹. Kare ılıkılık bölümü doğu yönde bir eyvanla genişletilmiştir. Dikdörtgen eyvan Türk üçgeni geçişleri ile kareye dönüştürülmüş merkezde kubbe ile kapatılmıştır. Kubbenin karni göbekteki dairesel aydınlık feneri açıklığından itibaren eteklere kadar uzanan çarkıfelekle bezenmiştir. Dolu-boş şekilde yapılmış çarkıfelek tahminen kavisli yirmi sekiz kolludur (F.11a, F.11b).

48 Elif Şehitoğlu, **Bursa Hamamları**, İstanbul, 2008, s. 63.

49 Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.**, s. 362.

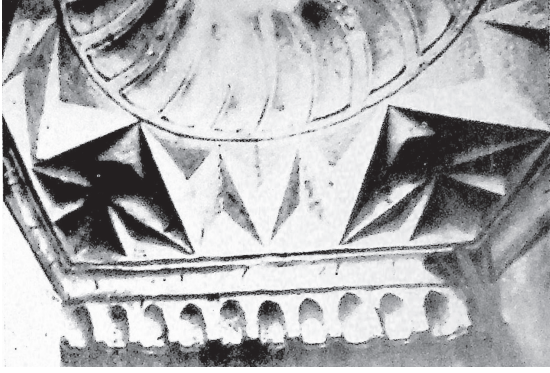

Figure 11a: Bursa Tavuk Pazarı Hamamı Kubbe Süslemesi (Ayverdi, 1989, Resim 632)

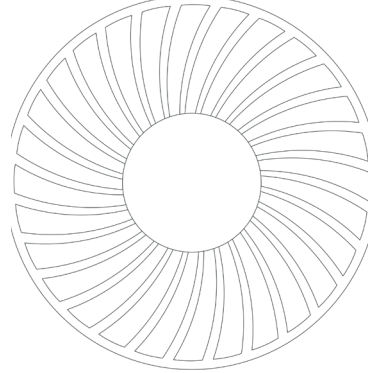

Figure 11b: Bursa Tavuk Pazarı Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

12. Bursa Emir Sultan Hamamı

Külliyenin parçası olarak yapılan hamam vakfiyesine göre Yıldırım Bayezid'in kızı Hindu Hatun tarafından eşi Emir Sultan adına 1426 yılında yaptırılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı hamam sıralı soyunmalık, ılıklik ve sıcaklık birimlerine sahiptir⁵⁰. Kare planlı ılıklik mekanının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin karnı yirmi dört kollu çarkıfelek ile bezenmiştir. Çarkıfelek, kubbenin göbeğindeki dairesel aydınlık fenerinden başlayarak kavisli bir şekilde kubbe eteğine kadar uzanmaktadır. Dolu-boş tasarlanan çarkıfelek, kubbe eteğinde iki sıra dalga yaparak son bulmaktadır (F.12a, F.12b).

50 Keklik, a.g.e., s. 63.

Figure 12a: Bursa Emir Sultan Hamamı Kubbe Süslemesi (Şehitoğlu, 2008, s. 56)

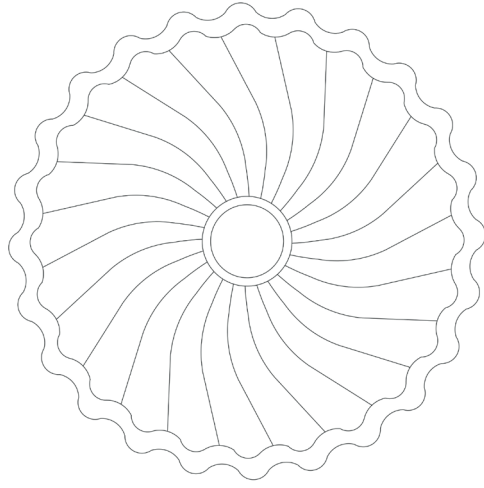

Figure 12b: Bursa Emir Sultan Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

13. Bergama Küplü Hamamı

Hamamın kitabesi bulunmasa da 1427 tarihli vakfiyesinden hareketle yapıyı Hatip Mahmut Paşa'nın söz konusu tarihten önceki yılda yaptırdığı belirtilmektedir⁵¹. Tek eyvanlı ve köşe halvetli sıcaklığa sahip hamamın merkezi mukarnas dolgulu pandantif geçişli, sekizgen kasnaklı ve çarkıfelek bezemeli bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin merkezinde filgözü pencere yer almaktadır. Merkezdeki filgözünden başlayarak kalın nervürlerle dolu-boş olarak yapılmış on altı kıvrımlı kol görülmektedir. Kıvrımlı kolların ayırdığı dilimlerin her birinin arasında üçer adet filgözü mevcuttur. Filgözleri kıvrıma uyacak şekilde yerleştirilmiştir. Böylece hem silmelerle hem de filgözleriyle çarkıfelek vurgulanmıştır (F.13a, F.13b).

51 Sevgi Soyaker, "Bergama'da Türk Hamamları", *Bergama Belleten*, S.2, İzmir, 1992, s. 30.

Figure 13a: Bergama Küplü Hamamı Kubbe Süslemesi (Selim Okat, 2019)

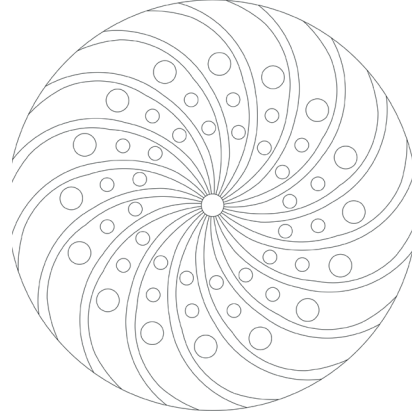

Figure 13b: Bergama Küplü Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

14. Bursa Kayıhan Hamamı

Osmanlı döneminde Bursa'da Veziriazam Koca Mehmed Ağa tarafından camisine getirilmesi amacı ile yaptırılmıştır. Kesin yapım tarihi bilinmeyen hamamın Paşa'nın ölüm tarihi olan 1439 yılından önce yaptırıldığı ifade edilmektedir⁵². Çifte hamam olarak inşa ettirilen hamamın kadınlar ve erkekler bölümü simetrik bir düzen sergilememektedir. Sıcaklık etrafına halvetlerin yerleştirildiği görülmektedir. Doğu kenarda yer alan erkekler bölümünün ılıklik kubbesi diğerlerinden farklı olarak çarkıfelek süslemesi ile bezenmiştir. Dikdörtgen ılıklik mekanı kemerlerle kareye dönüştürülmüş ve üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Dolu-boş kıvrımlı kollarla yapılan çarkıfelek tahminen yirmi kola sahiptir. Kollar merkezdeki büyük aydınlık feneri açıklığından başlamakta ve kubbe eteğinde sonlanmaktadır (F.14a, F.14b).

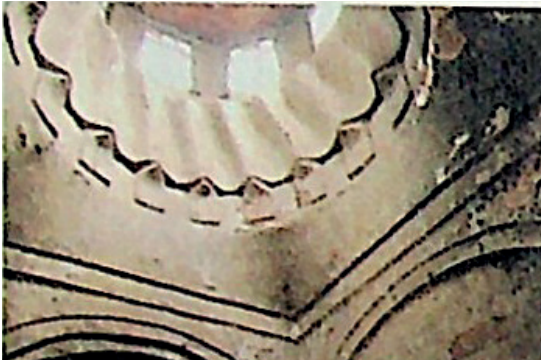

Figure 14a: Bursa Kayıhan Hamamı Kubbe Süslemesi (Şehitoğlu, 2008, s. 68)

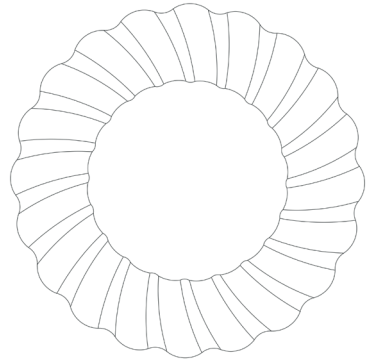

Figure 14b: Bursa Kayıhan Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

52 Şehitoğlu, a.g.e., s. 67.

15. İznik İsmail Bey Hamamı

İznik'te inşa tarihi ve banisi bilinmeyen yapının küçük ölçekli özel bir hamam olduğu belirtilmektedir. Hamamın diğer adı Selçuk Hamamı olarak geçse de bunun ne sebeple verildiği meçhuldür. Yapının ahşap sarayın müstemilatı olduğundan dolayı 14-15. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği ifade edilmektedir⁵³. Hamam dört küçük birimden meydana gelmektedir. Dikdörtgen planlı ılıklik mekanı mukarnaslı geçişlerle kareye dönüştürülmüş ve üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Kubbenin karnı nervürlü sarmal kollarla yapılan çarkifelek süsleme ile bezenmiştir. Kubbe göbeğindeki aydınlık fenerinden başlayarak kıvrımlı bir şekilde kubbe eteğine kadar dolu-boş kollarla yapılmış on iki dilim görülmektedir. Nervürlü kolların arasındaki satıhta çok sayıda filgözü pencere açılmıştır. Hem nervürlü kollar hem de filgözlerinin olduğu satıhtar iki ayrı çarkifelek görüntüsü yansıtmaktadır. (F.15a, F.15b)

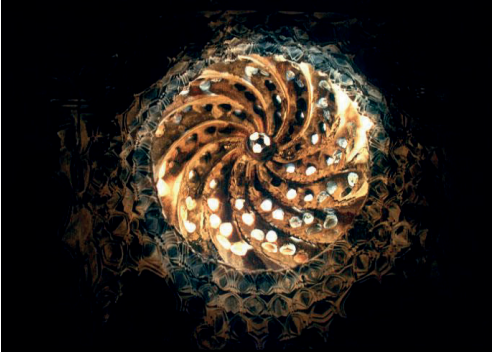

Figure 15a: İznik İsmail Bey Hamamı Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://edebistan.com/haberler/ruhun-kubbesi-iznik>)

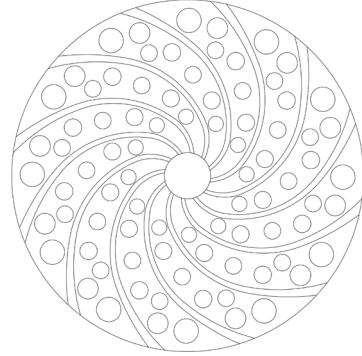

Figure 15b: İznik İsmail Bey Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

16. Edirne Kumkasrı Hamamı

Edirne'de Saray-ı Cedîd-i Âmiri (Yeni Saray) yapılarından biri olan hamamın sarayla beraber II. Mehmed döneminde 15. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir⁵⁴. Hamam yapıya ismini veren Kum Kasrı ile birlikte II. avlunun kuzeyinde yer almaktadır. Eski fotoğraflarda görülebilen Kum Kasrı günümüze gelememiştir. Mütevazi küçük boyutlarda tipik bir saray hamamı olan yapının iki bölümlü sıcaklığı bulunmaktadır. Diğerinden büyük olan dikdörtgen planlı asıl sıcaklık bölümü sivri kemerle ikiye bölünmüş, kare alanın üzeri pandantif geçişli kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe içerisinde çarkifelek motifi yapılmıştır. Çarkifelek dolu-boş yapılmış on iki kola sahiptir. Merkezdeki dairesel madalyondan çıkan kollar kubbe eteklerinde nihayetlenmektedir. Girintili yapılmış kollar kubbe eteklerinde

53 Semavi Eyice, "İsmail Bey Hamamı", *DİA*, 23, İstanbul, 2001, s. 86.

54 Mustafa Özer-Mesut Dündar, "Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı ve Aşçılar Hamamı", *Akdeniz Sanat Dergisi*, S.19, Antalya, 2019, s. 573.

kemercikle sonlanmıştır. Atlamalı olarak girintili kollar içerisine birer figözü pencere yerleştirilmiştir (F.16a, F.16b).

Figure 16a: Edirne Kumkasrı Hamamı Kubbe Süslemesi (Mustafa Özer, 2014)

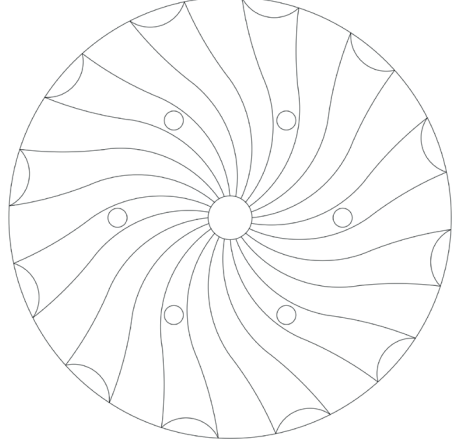

Figure 16b: Edirne Kumkasrı Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

17. Edirne Yeniçeri Hamamı

Hamamın inşası ve banisi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Beylerbeyi Hamamı'nın banisi Yusuf Sinaneddin Paşa'nın bu hamamı da yakın tarihlerde, 15. yüzyılın ilk yarısında yaptırdığı belirtilmektedir⁵⁵. Plan ve süsleme özellikleri ile yapının II. Murat dönemine girdiği ifade edilmektedir⁵⁶. Soyunmalık kısmı günümüze gelemeyen yapının sıcaklık bölümü iki eyvanlı ve köşe halvetli yapılmıştır. Kuzeybatı köşede yer alan halvet üçgen bingilerle geçilen kubbe ile örtülmüştür. Kubbe sivri yivli çarkıfelek süslemesine sahiptir. Merkezdeki aydınlık fenerinden başlayarak aşağıya doğru genişleyen birbirine eş on altı kola sahiptir. Kollar kubbe eteğinde üçgen bingilerle aynı şekilde sonlanmakta ve kubbe eteğinde on altı köşeli yıldız biçiminde bir kasnak meydana getirmektedir. Benzer şekilde on altı köşeli yıldız kubbe göbeğinde de görülmektedir (F.17a, F.17b).

55 Sabih Erken, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S.10, Ankara, 2006, s. 411.

56 Kuban, a.g.e., s. 455.

Figure 17a: Edirne Yeniçeri Hamamı Kubbe Süslemesi (Kuban, 1976, Şekil 19)

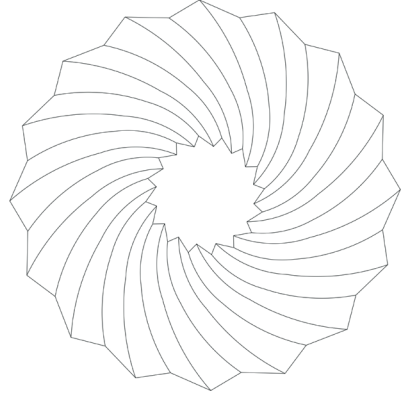

Figure 17b: Edirne Yeniçeri Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

18. Mardin Kasımiye Medresesi

Kitabesi bulunmayan yapıyı adından hareketle Akkoyunlu devletinden Cihangir'in oğlu Sultan Kasım'ın 1487-1502 yılları arasında yaptırmış olabileceği ifade edilmektedir⁵⁷. Açık avlulu, çift katlı, tek eyvanlı planda inşa edilen medrese, cami ve türbe ile beraber yapılmıştır. Medresenin güney cephesindeki kapının arkasında "L" şeklinde bir koridor yer almaktadır⁵⁸. Tonoz örtülü bu koridorun köşesindeki kare alan içte çarkıfelekli dışta dilimli bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe, sivri yivlerle oluşturulmuş birbirine eş yirmi iki kollu çarkıfelek süsleme ile bezenmiştir. Çarkıfelek, kubbe göbeğindeki dairesel madalyondan başlayarak kubbe eteğine kadar uzanmaktadır. Kollar merkezden eteğe doğru genişlemektedir. Kolların arasında dört sıra halinde zikzak silmeler uzanmaktadır. Böylece kubbe içerisinde birbirini kapsayan beş sıra halinde yirmi iki köşeli yıldız dizileri ile karşılaşmaktadır (**F.18a**, **F.18b**).

57 Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, İstanbul, 1970, s. 202.

58 Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, s. 33.

Figure 18a: Mardin Kasımiye Medresesi Kubbe Süslemesi (Gabriel, 1940, Levha 19)

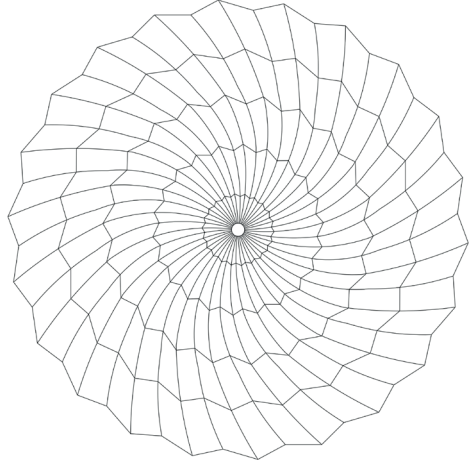

Figure 18b: Mardin Kasımiye Medresesi Kubbe Süslemesi Çizimi

19. İstanbul Mahmut Paşa Hamamı

İstanbul'un en eski hamamlarından Mahmut Paşa Hamamı, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından biri olan Mahmud Paşa tarafından 1466-67 yılları arasında külliye'nin parçası olarak yapılmıştır. Çifte hamam olarak inşa edilen yapı İstanbul'un en eski hamamlarından biridir⁵⁹. Kadınlar bölümü günümüze gelememiş, erkekler bölümü ise iş merkezi olarak kullanılmaktadır. Yıldızvari sıcaklıklı hamamın kuzey ve güney yönlerine halvetler yerleştirilmiştir. Hamamın "T" planlı ılık bölümünün merkezi çarkifelek süslemeli bir kubbe ile örtülmüştür. Çarkifeleğin kolları dört sıra halinde yerleştirilmiş filgözleri ile meydana getirilmiştir. Kıvrımlı bir şekilde konumlandırılan filgözleri ile yapılmış on altı kol görülmektedir. Kubbenin göbeğindeki aydınlık fenerinde ortada büyük, kenarlarda altı küçük filgözü pencere mevcuttur (F.19a, F.19b).

59 Filiz Gündüz, "Mahmud Paşa Külliyesi", *DİA*, 27, Ankara, 2003, s. 381.

Figure 19a: İstanbul Mahmut Paşa Hamamı
Kubbe Süslemesi (İlknur Güler, 2017)

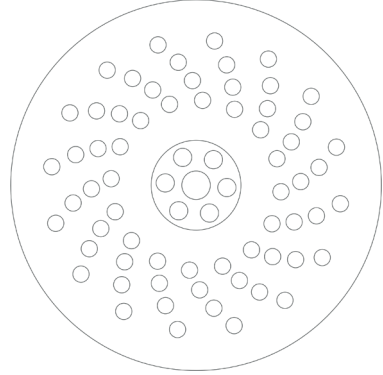

Figure 19b: İstanbul Mahmut
Paşa Hamamı Kubbe Süslemesi
Çizimi

20. Edirne II. Bayezid Camisi

Sultan II. Bayezid tarafından 1484-88 yıllarında külliyein bir parçası olarak inşa ettirilmiştir. Cami tabhaneli plandadır. Kare harimin iki yanına bitişik birer tabhane yerleştirilmiştir. Caminin kuzeyinde dört tarafı kubbeli revaklarla çevrelenen avlu yer almaktadır. Son cemaat yeri revakların devamı şeklinde avluya dahil edilmiştir⁶⁰. Beş gözlü son cemaat yerinin ortasında yer alan birimin üzeri diğerlerinden daha yüksek tutulmuş bir kubbe ile örtülmüştür. Pandantif geçişli kubbenin karnı çarkıfelek süsleme ile bezenmiştir. Kubbe göbeğindeki sarkıttan başlayarak eteklere doğru kıvrılan dolu-boş otuz iki kolu bulunmaktadır. Çarkıfeleğin kolları dalgalı bir şekilde sonlanmaktadır. Kolların konturları siyah kalemışı ile belirginleştirilmiş birer atlamalı olarak içleri maviye ve beyaza boyanmıştır (F.20a, F.20b).

60 Semavi Eyice, "Bayezit II Cami ve Külliyesi", *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s. 42-43.

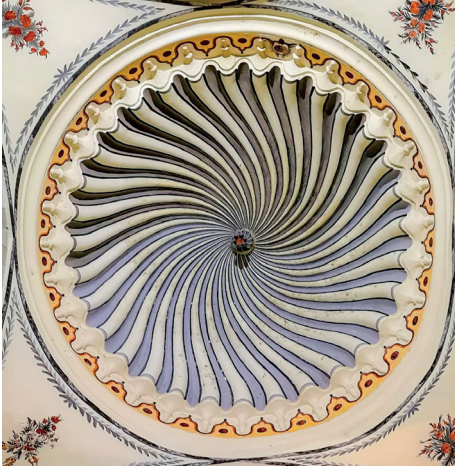

Figure 20a: Edirne II. Bayezid Camisi Kubbe Süslemesi (Alper Altın, 2019)

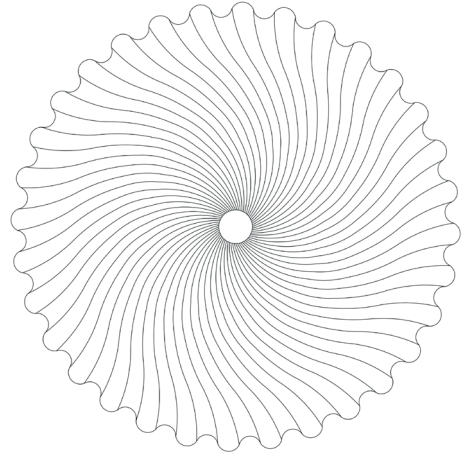

Figure 20b: Edirne II. Bayezid Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

21. Köstendil Fatih Camisi

Bulgaristan'ın Köstendil şehrinde yer alan caminin Fatih ismi ile bilinmesine rağmen Kanuni Sultan Süleyman devrinde 1530-31 yıllarında inşa ettirildiği belirtilmektedir⁶¹. Küçük ölçekte, kare planlı ve kubbe ile örtülü harime sahip caminin kuzeyinde üç gözlü bir son cemaat yeri mevcuttur. Son cemaat yerinde batı kenardaki birimin üzeri mukarnaslı pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin karnında çarkifelek bezeme görülmektedir. Çarkifelek, kubbenin göbeğinden başlayarak kıvrımlı bir şekilde eteklerine doğru genişleyen birbirine eş takribi kırk dört kola sahiptir (F.21a, F.21b).

61 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, C.IV, İstanbul, 2000, s. 65-66.

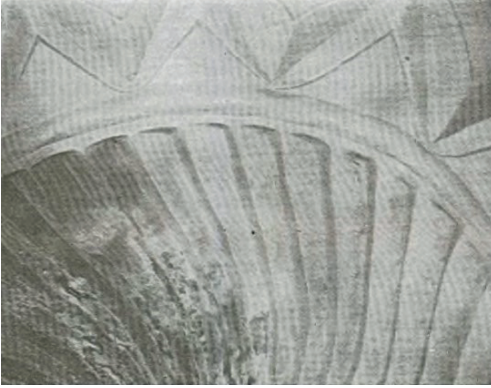

Figure 21a: Bulgaristan Köstendil Fatih Camisi Kubbe Süslemesi (Ayverdi, 2000, Resim 95)

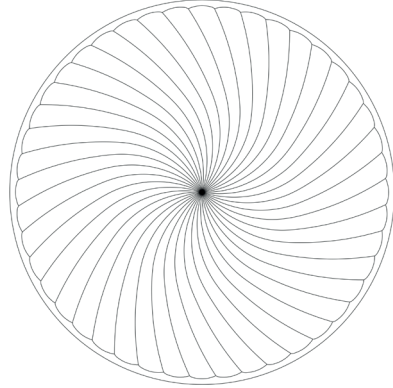

Figure 21b: Bulgaristan Köstendil Fatih Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

22. Edirne Rüstem Paşa Hanı

Osmanlı'nın ünlü sadrazamlarından Rüstem Paşa tarafından 1560-61 yılında Mimar Sinan'a yaptırılan yapı şehir içi hanı ve menzilinden müteşekkildir. Han, menzile göre daha büyük bir avluya sahiptir. Avlunun dört kenarında tek sıra revak dizisi yer almaktadır. Handaki dükkanlar revakların arkasına yerleştirilmiştir. Çift katlı hana giriş kuzey cephedeki kapıdan sağlanmaktadır⁶². Girişin hemen üzerinde yer alan doğudan dördüncü mekan içten ve dıştan kubbe ile kapatılmıştır. Mekanın kubbe sırtında çarkıfelek süslemesi dikkat çekmektedir. Kalın nervürlerle yapılan çarkıfelek, kubbenin merkezindeki alemden başlayıp kıvrılarak kubbe eteğine kadar devam etmektedir. Dolu-boş tahmini on iki kola sahip çarkıfelek çokgen kasnakta son bulmaktadır (F.22).

62 N. Çiçek Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı", *DİA*, 35, İstanbul, 2008, s. 290-291.

Figure 22: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/117228>)

23. Kazvin Ali Kapı Sarayı Kapısı

Safeviler döneminde 16. yüzyılda Şah Tahmasp tarafından yaptırılan Ali Kapı Sarayı'nın kapısı olarak inşa edilmiştir. Kazvin'de günümüze gelen tek Safevi anıtıdır⁶³. Kapının mukarnas kavsaralı eyvanının arkasındaki kare mekanın üzeri yelpaze pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbe karnı sırlı ve sırsız tuğlalar kullanılarak çarkifelek süsleme ile bezenmiştir. Kıvrımlı dolu-boş on iki kola sahiptir. Lacivert sırlı tuğlalarla yapılan kollar, kubbenin göbeğindeki dairesel madalyondan başlayarak kubbe eteğinde baklava dilimi ile sonlanmaktadır (**F.23a, F.23b**).

63 Anthony Hutt-Leonard Harrow, **Islamic Architecture Iran**, C.2, Ipswich, 1978, s. 73.

Figure 23a: İran Kazvin Ali Kapı Sarayı Kapısının Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://www.alamy.com/islamic-architecture-spiral-dome-decoration-on-silk-road-era-ali-qapu-gate-in-qazvin-iran-image211296905.html>)

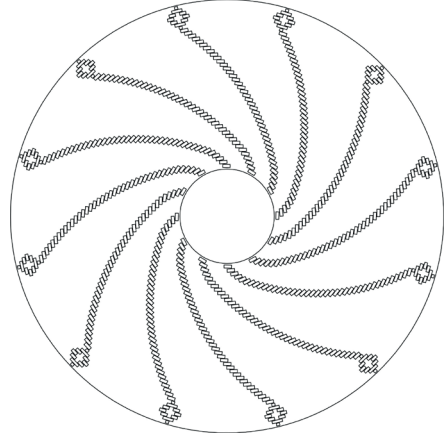

Figure 23b: İran Kazvin Ali Kapı Sarayı Kapısının Kubbe Süslemesi Çizimi

24. Maranjab Kervansarayı

Kum-İsfahan yolu güzergahında yer alan kervansaray Safevi döneminde I. Şah Abbas zamanında 1603 yılında inşa ettirilmiştir. Yapı, açık avlulu dört eyvanlı bir plana sahiptir⁶⁴. Kervansarayda girişin hemen arkasındaki kare mekanın üzeri büyük bir kubbe ile kapatılmıştır. Yelpaze pandantif geçişli kubbede çarkifelek bezeme görülmektedir. Çarkifelek süsleme kubbenin kamında sırlı ve sırsız tuğla kullanılarak yapılmıştır. Bir sıra firuze renkli, bir sıra lacivert renkli sırlı tuğlalar almaşık olarak dizilmiştir. Dolu-boş yirmi kola sahip çarkifelek bezeme kubbenin göbeğindeki aydınlık fenerinden başlamakta, kıvrımlı bir şekilde ilerleyerek kubbe eteğinde haçvari şekille nihayetlenmektedir (F.24a, F.24b). Aydınlık fenerinin üzerindeki kubbede de çarkifelek süsleme yer almaktadır. Burada ana kubbedekine benzer biçimde altı kollu çarkifelek bulunmaktadır (F.24c).

64 Oksana Beheshti, *Travel Guide to Esfahan, Kashan More*, Tahran, 2003, s. 190.

Figure 24a: İran Maranjab
Kervansarayı Kubbe Süslemesi
(Kaynak: <https://www.gettyimages.com/detail/photo/persian-architecture-royalty-free-image/504831107>)

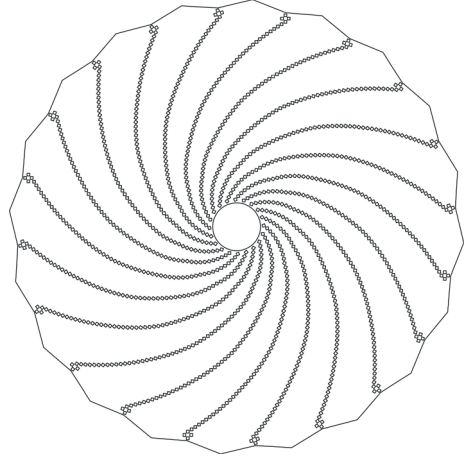

Figure 24b: İran Maranjab
Kervansarayı Kubbe Süslemesi Çizimi

Figure 24c: İran Maranjab
Kervansarayı Aydınlık Feneri Kubbe
Süslemesi (Kaynak: <https://www.gettyimages.com/detail/photo/persian-architecture-royalty-free-image/505596149>)

25. Kaşan Nuşabad Ali Mescidi

Büyük Selçuklu döneminde inşa edilen caminin sadece minaresi özgün olarak kalmış diğer kısımları sonraki dönemlerde yenilenmiş veya eklenmiştir⁶⁵. Caminin bugünkü planı ve süslemeleri Kaçar döneminden kalmaz. Camide iki farklı çarkifelek süslemeli kubbe ile karşılaşmaktadır. Çarkifelekler kubbe karnında yer almaktadır. Çarkifelek süslemeler sırlı ve

65 Eravşar-Karpuz, a.g.e., C.2, s. 122.

sırsız tuğla ile yapılmıştır. Kubbelerden biri ana eyvanda bulunmaktadır. On iki kollu yapılan çarkıfelek firuze renkli sırlı tuğla ile meydana getirilmiştir. Kubbe göbeğindeki madalyondan başlayarak kubbe eteğindeki zikzak dizisinde sonlanmaktadır (F.25a, F.25b). İkinci çarkıfelek süslemeli kubbe giriş eyvanındadır. Münavebeli olarak bir lacivert bir firuze renkli sırlı tuğla ile yapılmış altı kola sahiptir. Kollar kubbe göbeğindeki madalyondan başlamakta, kubbe eteğindeki baklava dilimlerinde sonlanmaktadır (F.25c, F.25d).

Figure 25a: İran Nuşabad Ali Mescidi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://www.twenty20.com/photos/45bbff6c-83bf-4353-a46b-8b57f671e077>)

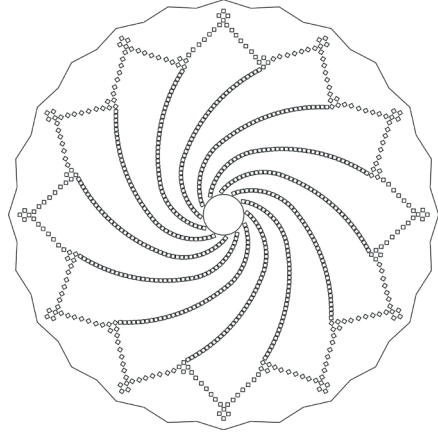

Figure 25b: İran Nuşabad Ali Mescidi Kubbe Süslemesi Çizimi

Figure 25c: İran Nuşabad Ali Mescidi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/ali-mescidi-nusabad>)

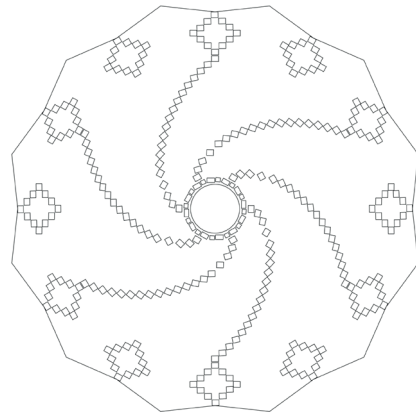

Figure 25d: İran Nuşabad Ali Mescidi Kubbe Süslemesi Çizimi

26. Kaşan Sultan Amir Ahmed Türbesi

Aslen Selçuklu dönemine ait olduğu düşünülen türbe kitabesine göre Safevi döneminde onarım geçirmiştir. Günümüzdeki haliyle Kaçar döneminden kalma türbe, bir tarafta giriş kimeri diğer tarafta büyük bir eyvan bulunan bir avludan oluşmaktadır. Türbe içten kubbe, dıştan konik külahla kapatılmıştır⁶⁶. Çarkıfelek süslemeli kubbe, türbenin giriş eyvanında yer almaktadır. Dikdörtgen eyvan kalın bir kemerle kareye dönüştürülmüş, kare alan nervürlü yelpaze pandantif geçişli kubbe ile kapatılmıştır. Kubbenin göbeğinde oldukça geniş tutulmuş kalemişi madalyon yer almaktadır. Bu madalyondan başlayarak kubbe eteğinde nihayetlenen dolu-boş on dört kola sahip çarkıfelek bezeme yer almaktadır. Sırlı ve sırsız tuğla ile yapılan çarkıfelek süslemeye kollar firuze renkli sırlı tuğlalar ile meydana getirilmiştir (F.26a, F.26b).

Figure 26a: İran Kaşan Sultan Amir Ahmed Türbesi Kubbe Süslemesi
(Kaynak: <https://www.flickr.com/photos/gballardice/7507162420/in/photostream/>)

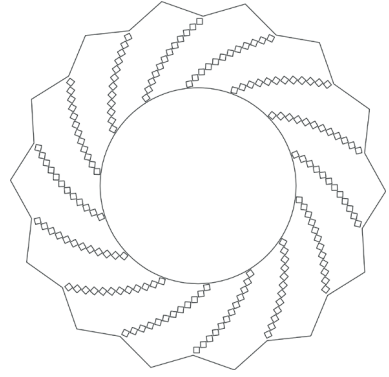

Figure 26b: İran Kaşan Sultan Amir Ahmed Türbesi Kubbe Süslemesi Çizimi

27. Kaşan Sultan Amir Ahmed Hamamı

Hamam 16. yüzyılda Safevi döneminde inşa edilmiş, 1778 yılında meydana gelen depremde zarar görmesi neticesinde Kaçar döneminde 18. yüzyılda yenilenmiştir. Geleneksel İran hamamları planında ve büyük boyutlu bir yapıdır⁶⁷. Çarkıfelek süslemeli kubbe hamamın sıcaklık bölümünde bulunmaktadır. Nervürlü yelpaze pandantif geçişli kubbenin kasnağı yıldızvari bir görünüme sahiptir. Kubbenin karnındaki çarkıfelek bezeme sırlı ve sırsız tuğla ile yapılmıştır. On iki kollu çarkıfelek bezeme dolu-boş biçimde kıvrımlı kollarla sahiptir. Kollar kubbe göbeğindeki aydınlık fenerinden başlayarak kubbe eteğinde son bulmaktadır (F.27a, F.27b).

66 <https://archnet.org/sites/18620> Erişim Tarihi: 01.12.2020

67 <https://www.islamichistoryandtravel.com/sultan-amir-ahmad-hammam-bath-house-kashan/> Erişim Tarihi: 16.11.2020

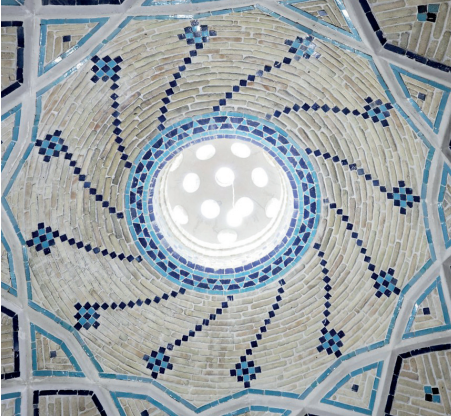

Figure 27a: İran Kaşan Sultan Amir Ahmed Hamamı Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://tr.depositphotos.com/211810162/stock-photo-kashan-iran-october-2017-brick.html>)

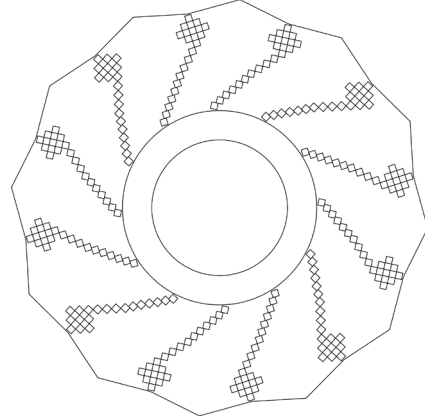

Figure 27b: İran Kaşan Sultan Amir Ahmed Hamamı Kubbe Süslemesi Çizimi

28. Hokand Medar Han Türbesi

Hokand Hanlığı döneminde Ömer Han tarafından 1825 yılında annesi adına yaptırılmıştır. Medar han “hanın annesi” anlamına gelmektedir⁶⁸. Dikdörtgen planlı türbenin iki kenarında uzun kulelerin olduğu anıtsal bir taçkapısı vardır. Türbe silindirik kasnak üzerinde çift cidarlı bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin karnında çarkifelek bezeme görülmektedir. Dolu-boş yirmi beş kollu yapılan çarkifelek, kubbe göbeğinden eteklere kadar uzanmaktadır. Alçı ile yapılan kubbenin içerisi altın yıldız ve firuze renkte boyanmıştır (F.28a, F.28b). Kolların arasındaki satıh bitkisel süslemelerle bezenmiştir.

68 Mayhew Macleod, *Decouverte Ouzbekistan Samarcande, Boukhara, Khiva*, Cenevre, 2019, s. 136.

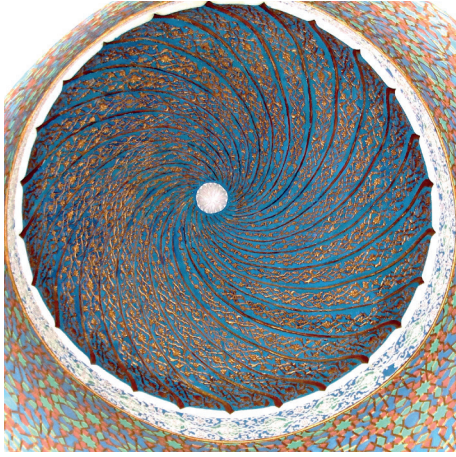

Figure 28a: Özbekistan Hokand Medar Han Türbesi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://www.manzaratourism.com/uzbekistan/modari-khan-mausoleum-kokand#pictures>)

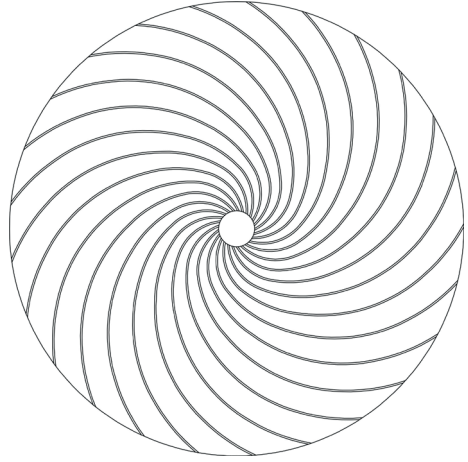

Figure 28b: Özbekistan Hokand Medar Han Türbesi Kubbe Süslemesi Çizimi

29. Kaşan Ağa Bozork Camisi

Cami ve medreseden oluşan külliye halinde yapılmış yapı Kaçar döneminde Mirza Taki Han zamanında 1834-49 yıllarında inşa edilmiştir. Külliye'nin medresesi Ağa Bozork olarak bilinen Molla Muhammad Mehdi Naraki için yapıldığından dolayı külliye bu isimle anılmıştır⁶⁹. Açık avlulu, merkezi mekanlı dört eyvanlı plan tipindeki camide çarkifelek süslemeli kubbe güney eyvanın yanındaki kubbeli birimde karşımıza çıkmaktadır. Dolu-boş olarak sekiz kollu yapılan çarkifelek kubbenin merkezindeki madalyondan başlamakta ve sekiz köşeli yıldızın eşkenar dörtgen köşelerinde sonlanmaktadır. Sırlı ve sırsız tuğla kubbedeki kollar, kare formlu ve patlıcan moru sırlı tuğlalar ile oluşturulmuştur (F.29a, F.29b). Yapıda bundan başka çarkifelek süslemeli kubbeler de mevcuttur.

69 Beheshti, a.g.e., s. 180.

Figure 29a: İran Kaşhan Ağa Bozork Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ceiling_inside_Agha_Bozorg_Mosque_in_Kashan,_Iran.JPG)

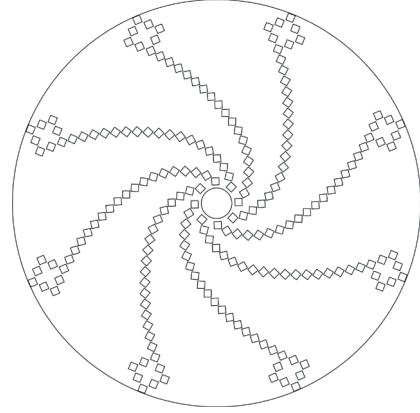

Figure 29b: İran Kaşhan Ağa Bozork Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

30. Kazvin Şehzade Hüseyin Türbesi

İmam Rıza'nın oğlu Hüseyin, yolculuk esnasında Kazvin şehrinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Buraya Safeviler döneminde çok sayıda yapı inşa edilmiş ve türbe haline getirilmiştir⁷⁰. Yapı 19. yüzyılda Kaçarlar döneminde neredeyse tamamen yenilenmiştir⁷¹. Kuzey girişinin üzerinde tamamen sırlı tuğlalarla yapılmış kubbe bizi karşılamaktadır. Kubbe geçiş damarlı yelpaze pandantifle sağlanmıştır. Kubbe karnında merkezdeki madalyondan başlayarak eteklere kadar uzanan çarkıfelek süsleme dikkat çekmektedir. Çarkıfelek birbirine eş on altı kola sahiptir. Ancak kollarda dönüşümlü olarak siyah, beyaz, firuze ve sarı renk olmak üzere dört ayrı renk kullanılmıştır. Bundan dolayı her bir renkte verilen dört kıvrımlı kola sahip olduğu belirtilebilir (**F.30a, F.30b**).

70 Muhammed Yusuf Keyani, **İslam Dönemi İran Mimarisi**, Ankara, 2018, s. 114.

71 Hutt-Harrow, **a.g.e.**, s. 156.

Figure 30a: Kazvin Şehzade Hüseyin Türbesi Kubbe Süslemesi (Kaynak: https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g680026-d12229976-i310607852-Imamzadeh_Shahzadeh_Hossein-Qazvin_Qazvin_Province.html)

Figure 30b: Kazvin Şehzade Hüseyin Türbesi Kubbe Süslemesi Çizimi

31. Gülpayegan Cuma Camisi

Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar döneminde 12. yüzyılda inşa ettirilen cami, Safevi ve Kaçar dönemlerindeki eklemelerle bugünkü halini almıştır. Son büyük onarım 19. yüzyılda gerçekleşmiştir⁷². Caminin doğu eyvanında yer alan çarkıfelek bezemeli kubbe dolu-boş on iki kola sahiptir. Kollar firuze renkli sırlı tuğla ile yapılmıştır. Kollar kubbe göbeğindeki dairesel madalyondan başlayıp kıvrılarak kubbe eteğinde sonlanmaktadır. Kubbe eteğinde kolların arasında haçvari süslemeler yer almaktadır (F.31a, F.31b).

72 Eravşar-Karpuz, a.g.e., C.1, s. 356-357.

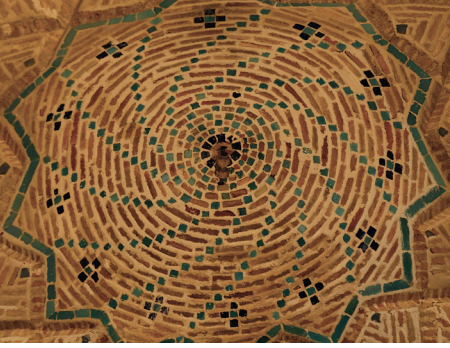

Figure 31a: İran Gülpayegan Cuma Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/gulpayegan-cuma-camii>)

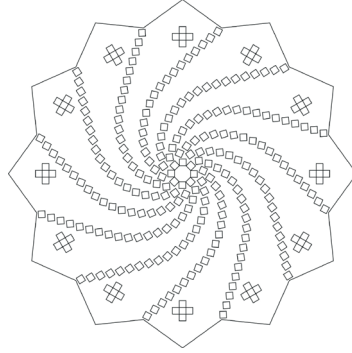

Figure 31b: İran Gülpayegan Cuma Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

32. Kazvin Sa'd al-Saltaneh Kervansarayı

Kaçar döneminde yapılan kervansarayı Sa'd al-Saltaneh İsfahani adında bir kişi inşa ettirmiştir. İran'ın en iyi korunmuş kentsel anıtlarından biri olan kervansaray, büyük boyutlu bir yapıdır. Yedi avlu etrafında şekillenmiş kervansaray kapalı çarşı hüviyetindedir⁷³. Kervansarayın güneyindeki iki sokağın kesiştiği yerde çarkıfelek süslemeli kubbe ile karşılaşmaktadır. Nervürlü yelpaze pendentif geçişli büyük bir kubbe ile örtülü alan sırlı ve sırsız tuğla kullanılarak bezenmiştir. Çarkıfelek süsleme kubbenin tamamında görülmese de 4/1'lik kısmını kaplamaktadır. Kubbe göbeğindeki aydınlık fenerinden başlayarak dışta yer alan dairesel bordürle sınırlanmaktadır. Dolu-boş on kola sahip çarkıfelek diyagonal kare ile sonlanmaktadır. Kolların arasındaki boş kısımlara bir büyük biri küçük iki diyagonal kare daha yerleştirilmiştir (F.32a, F.32b). Bir başka çarkıfelek süslemeli kubbe kervansaray girişinin hemen önünde yer alan kubbeli mekanda bulunmaktadır. Sırlı ve sırsız tuğla örgü ile yapılan çarkıfelek dolu-boş sekiz kola sahiptir. Kıvrımlı bir şekilde kubbenin aydınlık fenerinden başlayan kollar, kubbe eteğinde baklava dilimi ile nihayetlenmektedir (F.32c, F.32d).

73 https://en.wikipedia.org/wiki/Sa%27d_al-Saltaneh_Caravanserai Erişim Tarihi: 25.11.2020

Figure 32a: İran Kazvin Sa'd al-Saltaneh Kervansarayı Kubbe Süslemesi (Kaynak: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Caravanserai_of_Sa_D_Al_Saltaneh_\(186152881\).jpeg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Caravanserai_of_Sa_D_Al_Saltaneh_(186152881).jpeg))

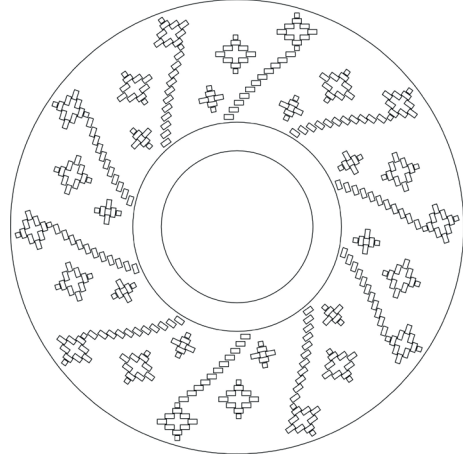

Figure 32b: İran Kazvin Sa'd al-Saltaneh Kervansarayı Kubbe Süslemesi Çizimi

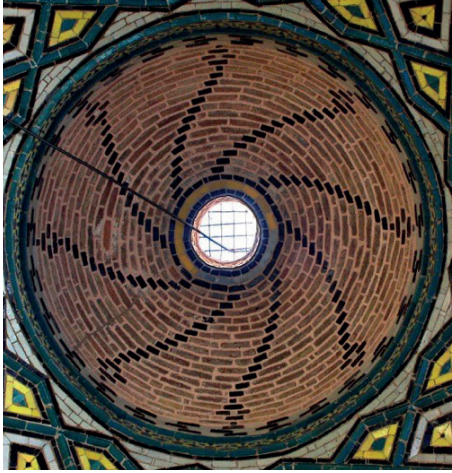

Figure 32c: İran Kazvin Sa'd al-Saltaneh Kervansarayı Kubbe Süslemesi (Kaynak: <http://www.semerkanddanbosnaya.com/portfolio/kazvin/>)

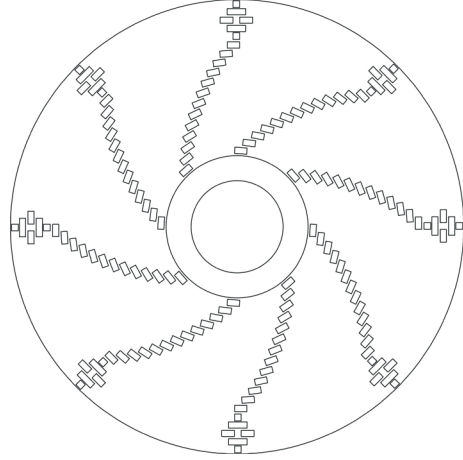

Figure 32d: İran Kazvin Sa'd al-Saltaneh Kervansarayı Kubbe Süslemesi Çizimi

33. Şiraz Nasır'ül-Mülk Camisi

Şiraz' da 1876-1888 yıllarında Kaçar hanedanından Nasıreddin Şah'ın inşa ettirdiği cami, pembe renkli çinilerinden dolayı pembe cami olarak da anılmaktadır⁷⁴. Cami dikdörtgen bir avlu etrafında yerleşmiş düzensiz bir plana sahiptir. Caminin çarkıfelek süslemeli kubbeleri avlunun doğusundaki mekanlarda yer almaktadır. Kubbelerin yarısını kaplayacak şekilde yapılan çarkıfelek süslemeli kubbelerden biri dolu-boş yirmi dört kola (**F.33a**, **F.33b**), Diğeri yirmi iki kola sahiptir (**F.33c**, **F.33d**). Sırlı ve sırsız tuğla ile yapılan çarkıfelek bezemeler kubbe göbeğindeki madalyonlardan başlamakta ve kubbenin ortasındaki baklava dilim dizisinde sonlanmaktadır. Camide bunlardan başka çarkıfelek bezemeli kubbelerde mevcuttur.

Figure 33a: İran Şiraz Nasır'ül-Mülk Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak:<http://www.semerkandanbosnaya.com/portfolio/nasir-el-mulk-camii/>)

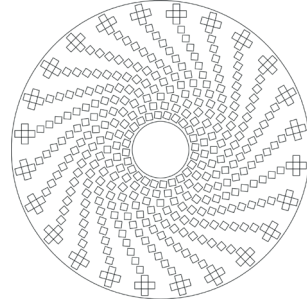

Figure 33b: İran Şiraz Nasır'ül-Mülk Camisi Kubbe Süslemesi Çizimi

74 Azin Ehteshami-Mehdi Soltaninejad, "An Introduction to Architecture of Nasir Al-Mulk Mosque", *World Journal of Engineering and Technology*, S.7, Bhandara, 2019, s. 654.

Figure 33c: İran Şiraz Nasır'ül-Mülk Camisi Kubbe Süslemesi
(Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir-ol-Molk_Mosque#/media/File:Masjed-e-Nasr_ol_molk.jpg)

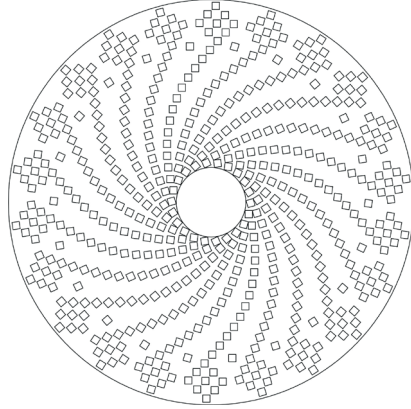

Figure 33d: İran Şiraz Nasır'ül-Mülk Camisi Kubbe Süslemesi
Çizimi

34. Kazvin Cuma Camisi

İran'ın en eski camilerinden Kazvin Cuma Camisi'nin geçmişi Abbasi dönemine kadar gitmektedir. Büyük Selçuklu döneminde 11-12. yüzyılda kubbeli kısmı yapılmış, sonraki dönemlerde çeşitli eklemelerle günümüze gelmiştir. Caminin bugünkü süslemelerinin çoğunluğu Kaçarlar döneminden kalmadır⁷⁵. Caminin mihrap önü kubbesinin sırtında çarkıfelek süsleme yer almaktadır. Bu kubbeli alan Büyük Selçuklu döneminde yapılmıştır. Ancak kubbenin dış cidarındaki sırlı tuğla ile meydana getirilen çarkıfelek bezemeli süsleme muhtemelen Safeviler döneminde Şah II. Abbas zamanında güney eyvanı yaptırılırken eklenmiş olmalıdır. Kubbenin dışındaki bu çarkıfelek süsleme firuze renkli sırlı tuğlaların arasında ince şerit halinde yapılan beyaz sırlı tuğlalar ile meydana getirilmiştir. Beyaz sırlı tuğlaların kenarlarına siyah sırlı tuğlalarla kontur yapılmıştır. Kollara baklava dilimleri tutturulmuştur (F.34a). Diğer iki çarkıfelek süsleme caminin doğu eyvanının arkasında bulunan giriş kapısında yer almaktadır. Geçit kısmının üzeri diyagonal olarak yerleştirilmiş üçer sıra halinde dokuz kubbecik ile örtülmüştür. Bu kubbeciklerden köşede konumlandırılmış olanlar çarkıfelek bezemeli yapılmıştır. Dolu-boş on iki kola sahip çarkıfelek kubbe göbeğinden eteğe kadar uzanmaktadır (F.34b, F.34c, F.34d).

75 Eric Schroeder, "The Seljuk Period", *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to Present*, C.3, New York, 1967, s. 996.

Figure 34a: İran Kazvin Cuma Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <http://www.selcuklurasi.com/architecture-detail/kazvin-cuma-camisi>)

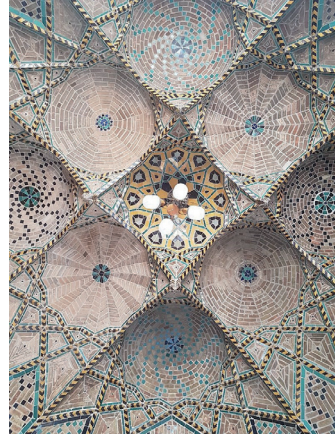

Figure 34b: İran Kazvin Cuma Camisi Kubbecik Süslemesi (Kaynak: https://fa.wikipedia.org/i/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF_%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9_%D9%82%D8%B2%D9%88%DB%8C%D9%86#/media/%D9%BE%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%AF%D9%87:Qazvin-Jameh.jpg)

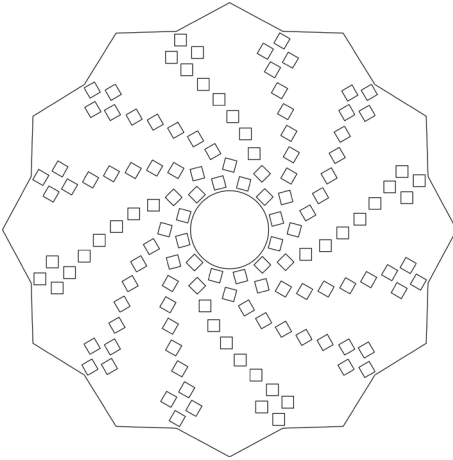

Figure 34c: İran Kazvin Cuma Camisi Kubbecik Süslemesi Çizimi

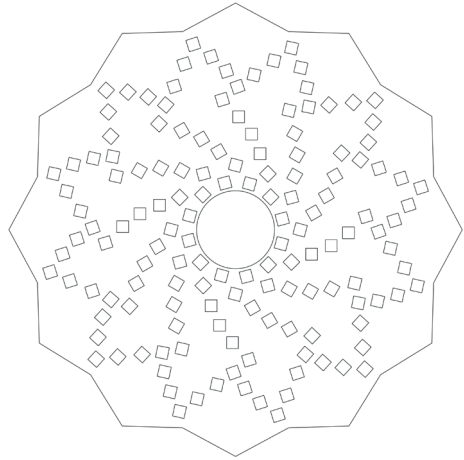

Figure 34d: İran Kazvin Cuma Camisi Kubbecik Süslemesi Çizimi

Değerlendirme ve Sonuç

Türk-İslam mimari süslemelerinde ve el sanatlarında sıklıkla karşımıza çıkan motiflerden biri olan çarkıfeleğin kubbelerde de bezeme unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Çarkıfelek

formlu kubbeler birden çok kavisli kolu ile kubbenin iç veya dış yüzeyini bezemektedir. Bununla birlikte dilimli kubbeler de tıpkı çarkıfelek formlu kubbelerde olduğu gibi kollara sahiptir. Ancak kolları kavisli verilmediği için devinimi yansıtmamaktadır. Bundan dolayı dilimli form ile çarkıfelek formu birbirinden ayrılmaktadır. Çarkıfelek formlu kubbelerin en dikkat çekici unsuru hareketsiz yarım küre biçimli örtü elemanına kattığı harektir. Türk-İslam mimari eserlerinden kubbesi çarkıfelek formlu bezemeye sahip 39 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan dördünün sırtı yani dış kısmı, otuz beşinin ise karnı yani iç kısmı çarkıfelek formlu yapılmıştır. Ağırlıkla kubbelerin karnında yer alması İslam mimari süslemelerinin içe dönük yapılması ile açıklanabilir. Sırt kısmında çarkıfelek süslemesi olan örneklerden ikisinin Kahire’de bulunması Mısır bölgesindeki yapıların kubbelerinin dış kısımlarının süslü olmasından ileri gelmektedir. Aynı şekilde İran’da yer alan süslemenin de bölgedeki kubbelerin dış kısımlarının süslenmesi ile açıklanabilir. Kollar on dört örnekte aydınlık fenerinden, yirmi bir örnekte madalyondan veya alemden, dört örnekte ise doğrudan göbekten çıkmaktadır. Kollar tıpkı eylemsizlik momenti ilkesinde olduğu gibi dengeli bir şekilde dağılmış birbirlerine olan uzaklıklarını, kubbenin büyüklüğü ve kol sayıları belirlemiştir. Kubbelerde kullanılan çarkıfeleklerin kol sayısında bir düzen veya eşitlik yoktur. Her yapının kubbesindeki çarkıfelek süslemenin kolları kendine özgü kıvrım ve kol sayısına sahiptir. Kollar birbirine eş olanlar ve dolu-boş yapılar olarak iki farklı düzendedir. Tespit ettiğimiz örnekler içerisinde en az kol sayısı Nuşabad Ali Camisi’ndeki (6 kollu) en çok kol ise Bursa Devlet Hatun Türbesi’ndeki kubbeye (48 kollu) mevcuttur. Dolu-boş şekilde yapılmış kollar birbirine kontrast yapacak şekilde tasarlanmıştır. Bundan dolayı hem dolu hem de boş kolları saydığımızda iki katı kol sayıları karşımıza çıkmaktadır. Bunu göz önüne aldığımızda en çok kol sayısı Malatya Ulu Camisi’ndeki kubbeye görülmektedir. Kolların dönüş yönü 26 örnekte saat yönünde iken 13 örnekte saat yönünün tersindedir. Kollar 3 örnek dışında çift sayıda tasarlanmıştır (F.35, F.36).

Türk-İslam mimari eserlerinde yer alan kubbelerde çarkıfelek bezemeli süsleme 34 ayrı yapıda 39 örnekte karşımıza çıkmıştır. Bizim saptayamadığımız veya günümüze gelememiş örneklerin olabileceği düşünülürse bu sayının daha da fazla olabileceği belirtilebilir. Özellikle İran bölgesindeki yapıların detaylı bir envanteri çıkarıldığında, sayının çok daha fazla olacağı kanaatindeyiz. Örneklerden en erken tarihli 11-12. yüzyıla kadar gitmektedir. En geç tarihli örnekler ise 19. yüzyıla tarihlenmektedir. Çarkıfelek bezemeli kubbelerden on yedisi İran’da, ikisi Mısır’da, biri Özbekistan’da, biri Bulgaristan’dadır. Geriye kalan kısmı ise Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Tespit edilen örnekler kronolojik sırada verilmiştir. İran bölgesi dışındaki çoğu yapının kesin tarihi biliniyorken İran’daki yapıların hakkında az bilgi bulunması, özgün kalmaması, eklentilerin yapılması veya yıkılarak tekrardan inşa edilmesinden dolayı tarihlendirilmeleri problemlidir. Verilen örnekler içerisinde 19’u sırlı ve sırsız tuğla, 13’ü tuğla ve alçı, 5’i taş, 2’si alçı ve kalemişi ile yapılmıştır. Çarkıfelek süslemeli kubbelerden 14’ü camilerde, 11’i hamamlarda, 6’sı türbelerde, 4’ü kervansaraylarda, birer adet de medrese, mescit, saray ve sarnıçta görülmektedir. Hamamların 10’u Türkiye sınırları

içinde, biri İran'da yer almaktadır. Özellikle Anadolu hamamlarında diğer yapılardan daha fazla bulunması tesadüf değildir. Çünkü hamamların üst örtülerindeki çeşitlilik diğer yapılara nazaran daha fazladır. Aynı hamamda bile mekanların üzerinin farklı biçimdeki üst örtü ile kapatıldığı bilinmektedir⁷⁶. Cami kubbelerinde çarkıfelek süsleme özellikle sırlı ve sırsız tuğla malzemede karşımıza çıkmaktadır. İran bölgesindeki tüm camilerin kubbesindeki çarkıfelek süsleme bu malzeme ile yapılmıştır. Anadolu'daki Malatya Ulu Camisi'nin kubbesindeki çarkıfelek süslemesi hem plan olarak hem de süsleme olarak Büyük Selçuklu geleneğinin devamı olduğunu göstermektedir.

En erken örneğin Türklerin eskiden hüküm sürdüğü İran'da bulunduğunu daha sonra göç ettikleri yerlere de tezyinat anlayışlarını taşıdıklarını görmekteyiz. Mısır'da Bahri Memlukler döneminde kubbe sırtında çarkıfelekli bezeme yapılması rastlantı değildir. Muhtemelen ustaların veya banilerin geldiği coğrafyalardan göz aşinalıkları vardır. Bahri Memlukleri sonrasında Mısır bölgesinde kubbe sırtında süsleme geleneği devam etmesine rağmen çarkıfelek süslemeli benzer örneklerin görülmemesi belirttiğimiz hususu açıklamaktadır⁷⁷. Aynı şekilde Anadolu'da da örneklerin olması kadim gelenekle olan bağın göstergesidir. Anadolu'daki erken tarihli örneklerin İran'daki Kaşhan Sarnıcı'nda olduğu gibi sırlı ve sırsız tuğla örgü ile yapılmış olması bunun açık delilidir. İran'daki gelenek sadece batıya taşınmakla kalmamış bölgede kurulan Türk-İslam devletlerinin yaptırmış olduğu yapılarda da kullanımına devam edilmiştir. Özellikle Kaşhan ve Kazvin bölgesi çevresinde çarkıfelek süslemeli kubbelerin devam ettirilmesi bu geleneğin devamı olarak görülebilir. Türk-İslam mimarisinde İran'da çok fazla örneğin olması Türklerin nüfuz ettiği yeni kültür çevresinin geleneklerinin tamamen etkisi altına girmeyip, kendi kadim kültürleriyle bölgenin kültürünü sentezleyip yenilikçi bir anlayış sergilemesinden kaynaklanmaktadır⁷⁸.

Bir örtü sistemi olarak kubbelerin mekanlarda merkezi belirleme özelliği vardır. Bunu Selçuklu hanlarının kapalı kısımlarının ekseriyetle tam ortasına yapılan kubbelerinden⁷⁹, camilerin mihrap önüne yerleştirilen kubbelerinden, kapalı avlulu medreselerin ortasını örten kubbelerinden veya sarayların taht odalarının üzerinin kubbe ile örtülmesinden anlayabiliriz. Yani kubbe başlı başına bir hakimiyet sembolü olarak örttüğü birimi merkez konumuna getiren bir örtü sistemi olarak düşünülebilir. Bununla birlikte mekanı dış şartlardan koruyan örtü olan kubbeler, göğün sembolü olarak da tasavvur edilmektedir. Gökkubbe kavramı Türkler tarafından kubbenin göğe benzetildiği için oluşturduğu bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Kare altyapıdan dairesel üst örtüye geçiş, yerin simgesi olan kareden göğün simgesi olan daireye geçişle açıklanabilir. Özellikle Malatya Ulu Camisi ve Kazvin Cuma Camisi mihrap önü

76 Bkz. Seda Kula Say, **Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 356-357.

77 Cipriani, **a.g.e.**, s. 31.

78 Ali Uzay Peker, "Türklerin Evrensel Hükümdarlığının İran'da Sanat ve Mimariye Getirdiği Açılımlar", **Denge Dergisi**, S.1, Ankara, 2016, s. 49.

79 Ögel, **a.g.e.**, s. 78.

	Yapı Adı	Tarih	Dönemi	Ülke	Malzeme	Karni	Sırt K.o.l Sayısı	SY	SYT	Doğu-boş	Birbirine Eş	Aydınlık F.	Madalyon	Göbek
1	Kaşhan Sarıncı	11-12. yy	Büyük Selçuklu	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	22	x	x	x		x		
2	Malatya Ulu Camisi	1224	Anadoluh Selçuklu	Türkiye	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	41	x		x			x	
3	Konya İç Karaslanı Mescidi	1233	Anadoluh Selçuklu	Türkiye	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	31	x	x					x
4	Emir İğay Yusuf Türbesi	1373	Bahri Memlüklu	Mısır	Taş	x	28	x	x	x				x
5	İzmir Selçuk İsa Bey Camisi	1375	Aydınöğulları	Türkiye	Taş	x	16	x	x	x				x
6	Kahire Aytunus Türbesi	1383	Bahri Memlüklu	Mısır	Taş	x	24	x	x	x		x		x
7	Bursa Yıldırım Hanımanı	1390	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	24	x	x	x				x
8	Amasya Bayezid Paşa Camisi	1414	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	12	x	x					x
9	Bursa Devlet Hatun Türbesi	1412	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	48	x	x	x				
10	Edirne Gazi Mihal Hanımanı	1422	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	16	x		x				
11	Bursa Tavuk Pazarı Hanımanı	1426	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	20	x	x	x				
12	Bursa Emir Sultan Hanımanı	1426	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	24	x		x				
13	Bergama Kılıbı Hanımanı	1427	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	16	x	x					
14	Bursa Kayhan Hanımanı	15. yy	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	20	x	x					
15	İznik İsmail Bey Hanımanı	14-15. yy	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	12	x	x					
16	Edirne Künkasrı Hanımanı	15. yy	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	12	x	x					x
17	Edirne Yenici Hanımanı	15. yy	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	16	x		x				
18	Mardin Kasımiye Medresesi	15. yy	Akkoyunlu	Türkiye	Taş	x	22	x		x				x
19	İstanbul Mahmut Paşa Hanımanı	1460-74	Osmanlı	Türkiye	Tuğla-Alçı	x	16	x		x				
20	Edirne II. Bayezid Camisi	1484-88	Osmanlı	Türkiye	Alçı-Kalenisi	x	32	x		x				x
21	Köstendil Fatih Camisi	1530	Osmanlı	Bulgaristan	Tuğla-Alçı	x	44	x		x				x
22	Edirne Rüstem Paşa Hanı	1554	Osmanlı	Türkiye	Taş	x	12	x		x				
23	Kazvin Ali Kapı Sarayı Kapısı	16. yy	Safevi	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x		x				x
24	Maranjab Kervansarayı	1603	Safevi	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	20	x	x			x		
25A	Nuşabad Ali Camisi	18. yy	Büyük Selçuklu-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x	x					x
25B	Nuşabad Ali Camisi	18. yy	Büyük Selçuklu-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	6	x	x					x
26	Kaşan Sultan Amir Ahmed Türbesi	18. yy	Büyük Selçuklu-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	14	x	x					x
27	Kaşan Sultan Amir Ahmed Hanımanı	18. yy	Safevi-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x	x			x		
28	Hokand Medar Han Türbesi	1825	Hokand Hanlığı	Özbekistan	Alçı-Kalenisi	x	25	x		x				x
29	Kaşan Ağa Bozork Camisi	1834-49	Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	8	x	x					x
30	Kazvin Şehzade Hüseyin Türbesi	19. yy	Safevi-Kaçar	İran	Sırt Tuğla	x	16	x		x				x
31	Gülüpayegan Cuma Camisi	19. yy	Büyük Selçuklu-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x		x				x
32A	Kazvin Said al-Saltaneh Kervansarayı	19. yy	Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	10	x	x			x		
32B	Kazvin Said al-Saltaneh Kervansarayı	19. yy	Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	8	x	x			x		
33A	Şiraz Nasir ül-Mülk Camisi	1876-1888	Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	24	x	x					x
33B	Şiraz Nasir ül-Mülk Camisi	1876-1889	Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	22	x	x					x
34A	Kazvin Cuma Camisi	17-20. yy	Büyük Selçuklu-Safevi-Kaçar	İran	Sırt Tuğla	x	14	x	x					x
34B	Kazvin Cuma Camisi	17-20. yy	Büyük Selçuklu-Safevi-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x	x					x
34C	Kazvin Cuma Camisi	17-20. yy	Büyük Selçuklu-Safevi-Kaçar	İran	Sırt ve Sırsız Tuğla	x	12	x	x					x

Figure 35: Çarkifelek Süslemeli Kubbelerin Sayısal Verileri (SY: Saat Yönü, SYT: Saat Yönünün Tersİ)

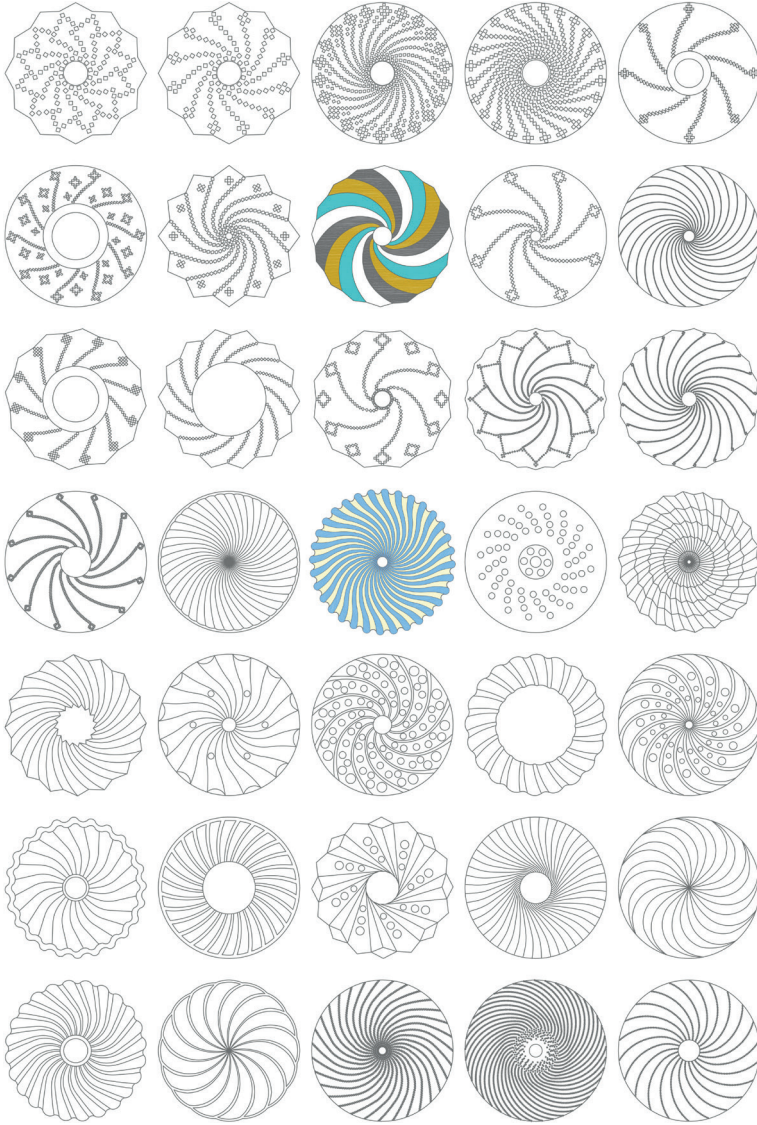

Figure 36: Türk-İslam Mimarisinde Görülen Çarkıfelek Süslemeli Kubbelerin Çizimleri

kubbelerinde yapılan çarkıfelek süslemesinin Türk cihan hâkimiyeti idealini sembolik bir şekilde yansıttığı da ifade edilebilir. Çünkü caminin en önemli birimi olan mihrap önündeki alan diğer birimlerden farklı bir üst örtüye sahiptir. Malatya Ulu Camisi'nde yüksek tromplarla ve kasnakla yükseltilen kubbeye böyle bir süslemenin olması tesadüf değildir. Ayrıca Asya renk sembolizminde mavinin göğün rengi olması buradaki gök kubbe sembolizmini de

pekiştirmektedir⁸⁰. İslam inancında ise Peygamber miracından bahsedilirken, beyaz sedeften yapılmış ve üzerinde besmele yazan dört köşede ayağa oturan büyük bir kubbe anlatılmaktadır. Bu kubbe bütün İslam yapılarının manevi modeli olmuştur⁸¹. Kubbelerin kendi başına birtakım sembolleri olduğu gibi içerisine yapılan bezemelerle de bu sembollerin daha etkin anlamlara geldiği düşünülebilir.

Kubbe içerisindeki çarkıfelek süslemesi sadece bir bezeme unsuru değil aynı zamanda simgesel anlamı bulunan bir semboldür. İslam’da sanatın amacı her şeyden önce algılanabilen alemlerin ötesindeki gerçek varlığı, göze hitap eden nakışların nakkaşını, mümkün olduğu ölçüde sanatına yansıtmaktır⁸². Bu minvalden baktığımızda çarkıfelek süslemesinin simgesel özelliklerini ayrı ayrı ele almamız gerekmektedir. Çarkıfelek motifi bir merkez etrafında birden çok kıvrımlı kolları ile döngüsel yapıya sahip bir motiftir. Onun merkezi tanrı ile ilişkilendirilen axis mundi (Yer’in eksenini) olarak kabul edilmektedir⁸³. Merkezdeki nokta durgun ve gücü üreten kozmik merkez olarak tahayyül edilmektedir⁸⁴. Örneğin Anadolu’da nadir görülse de bilhassa tropik bölgelerde sıklıkla karşılaşılan aşırı uç basınç farklılarından meydana gelen

Figure 37: Tropik Hortumun Uzaydan Çarkıfelek Biçiminde Görünüşü (Kaynak: <https://www.britannica.com/science/tropical-cyclone>)

hortumun üstten görünümü çarkıfelek motifi şeklindedir (F.37). Hortumun döngüsel etkisinden çevresindeki nesnelere doğru çektiği bundan dolayı merkezin (göz) etrafında kıvrımlı kolların oluştuğu görülmektedir. Merkez, gücün ortaya çıktığı etrafa yayıldığı alandır. Belirtmek istediğimiz nokta ise hortum çevresinde şiddetli yıkımlara yol açarken merkezinin ise tezat olarak sakin olması söz konusudur. Bundan dolayı çarkıfeleğin merkezini tüm gücün toplandığı ve buradan çevreye dağıldığı alan olarak düşünebiliriz. Rene Guenon’un çarkıfeleklerde söz konusunun sıradan bir hareket olmadığını, aksine hareket etmeyen bir eksen veya bir merkez etrafında gerçekleşen bir hareketin olduğunu belirtmesi söz konusu formun doğal

80 Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul, 1986, s. 91

81 Titus Burckhardt, “İslam San’atının Esasları”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, C.18, S.1, İstanbul, 1989, s. 57.

82 Turan Koç, *İslam Estetiği*, İstanbul, 2009, s. 45.

83 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, Çev. Ahmet Demirhan, İstanbul, 2017, s. 73.

84 J. C. Cooper, “Wheel”, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 1987, s. 191.

yapısına açıklık getirmektedir⁸⁵. İslam filozoflarının çoğu, “*feleklerin hiçbir bölünmeyi kabul etmeyen sürekli dairevi hareketi, önceliği olmayan bir harekete bağlı ezeli bir süreklilik*” gibi tariflerle ifade etmişlerdir⁸⁶. Taoculuğun maddeye bakışına göre doğa durmaksızın döngü yasasına uygun olarak dönüşmektedir. Onun zıtları, idrakten kaçan tek bir merkez etrafında dönmektedir. Bu dairesel hareketi idrak eden herkes merkezi yani hareketin özünü tanımaktadır⁸⁷. Merkez aynı zamanda kubbenin en yüksek yeri, zirvedir. Bu zirve cennet olarak tahayyül edilmektedir. İbni Bibi İzzeddin Keykavus’un ölümünde çaşnigir Seyfeddin Ayaba’nın Alaeddin Keykubat’a “*Kardeşinizin ruhu, bu toprak dünyadan kalkarak feleklerin zirvesine uçtu. Aden cennetlerine giderek Kevser suyuna kavuştu*” dediğini belirtmektedir⁸⁸. Kubbenin merkezindeki kolların çıktığı göbek, bu ibareden anlaşılacağı üzere cennetin karşılığı olduğu ifade edilebilir. Kubbenin ortasındaki aydınlık fenerinden gelen parıltı ışık sembolizmi ile ilişkilendirilebilir. Doğu dinlerinde ve iptidai dinlerde yaygın olarak tanrının alemde ışık şeklinde zuhur ettiğine dair inanç yaygındır⁸⁹. Kur’an-ı Kerim’de Nur Suresi’nde “Allah göklerin ve yerin ışığıdır”⁹⁰ şeklinde ayetin geçmesi tanrı ile ışık (nur) arasında bir bağlantının olduğunun işaretidir. Tabi bu ayetteki nurun aslında nazari değil mecazi anlamda kullanıldığı belirtilebilir. Lakin İslam süsleme sanatlarında nurla ilgili mum, şamdan, fener, kandil gibi simgeler ile madalyon, rozet, şemse, kurs gibi imgeler İslam tasavvurundaki ışık sembolizminden ortaya çıkmıştır. Bu açıdan baktığımızda kubbenin ortasında yer alan aydınlık fenerinin doğrudan bir ışık kaynağı olduğu görülür. Kubbe ortasındaki madalyonun ise güneşi temsil ettiği düşünülecek olursa yine ışıkla doğrudan ilişkili bir motif olduğu görülecektir. Osmanlı döneminde kubbe merkezindeki madalyon içerisinde Nur suresinin 35. Ayetinin yazılması simgenin yazıya dökülmüş şeklindedir⁹¹.

Tasavvufun ana konularından olan evrendeki birlik düşüncesini aktarmak için mutasavvıflar birtakım imgelere ihtiyaç duymuştur⁹². İbn’ül Arabi, her fenomenin bir numeni olduğunu yani tüm görünenin (zahiri) aslında bir deruni (batını) anlamı bulunduğunu kabul etmekte⁹³ ve ariflerin duygularını başkalarına nakledemediklerini ancak onları, mütecessislere benzeri imge, sembol ve remizlerle aktarabildiklerinden bahsetmektedir⁹⁴. Bu sembolizm soyut anlamda İslam şiirinde yer bulduğu gibi somut anlamda İslam süslemesinde kendini göstermektedir. İşte İslam süslemesinde bu simgelerden biri de kuşkusuz çarkıfelek motifidir. Çarkıfelek formulu kubbelerde üst örtünün en yüksek kısmından kolların bir merkezden çıkması (vahdet) İslam’ın tevhid akidesi ile örtüşmektedir. Yaratıcı; aşkın (transandant) bir varlık olarak bütün

85 Rene Guenon, **Alemin Hükümdarı Dinlerde Merkez Sembolizmi**, Çev. İsmail Taşpınar, İstanbul, 2014, s. 19.

86 İsmail Erdoğan, “Bazı İslam Düşünürlerine Göre Zamanın Kıdemi Meselesi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, Elâzığ, 1997, s. 52-53.

87 Titus Burckhardt, **Doğu’da ve Batı’da Kutsal Sanat**, Çev. Tahir Uluç, İstanbul, 2017, s. 13-14.

88 İbn-i Bibi, **a.g.e.**, s. 225.

89 T. J. De Boer, “Nur”, **İA**, C.9, İstanbul, 1964, 353.

90 Kuran-ı Kerim 24/35.

91 Semra Ögel, “Osmanlı Camii ve Birlik Kavramı”, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler**, Ankara, 2014, 513.

92 Semra Ögel, **a.g.e.**, 1986, s. 100.

93 Seyyid Hüseyin Nasr, **Three Muslim Sages**, New York, 1969, s. 103.

94 Reynold A. Nicholson, **İslam Sufileri**, Çev. Mehmet Dağ, vd., İstanbul, 1978, s. 88.

tabiatın ve varlıkların üstündedir. Her şey onun eseridir. Merkezden dalgalar halinde çıkan kollar (kesret) ise ihsan, cömertlik, bolluk, adalet ve denge gibi aslında güzelliğin temel özelliklerini yansıtır. Vahdet-kesret ilişkisi içerisinde baktığımızda “*Kesret vahdetin aynası gibidir. Bakmasını bilen kişi aynada bir tek yüz görür. (Yani Hakk’ı görür)*”⁹⁵ şeklindeki Yunus Emre’nin sözleri, buradaki sembolizmi bir nebze olsun açıklamaktadır.

Kubbelerin göbeğinden başlayarak eteklerine doğru açılan çarkifelek süslemesi sürekli devinim halinde olan göğü sembolize etmektedir. Kâinata makro ölçekteki yıldız sistemlerinden tutun da mikro ölçekteki atom parçalarına kadar her bir yapı taşı döngüsel bir hareket halinde olmuştur. Bilim felsefesinde evrende bir varlığın varlığını koruyabilmesi için sürekli hareket etmesi gerektiği belirtilir. İlginçtir ki güneş sisteminin de içerisinde bulunduğu samanyolu galaksisinin şekli aynı kubbelerde yapılan çarkifelek formu şeklindedir (F.38). Merkezinde bulunduğu düşünülen kara delik, çevresinde kıvrımlı kollar meydana getirmiştir. Tabii bunu o dönemdeki insanlar teleskop gibi bir araçları olmadığı için bilmiyorlardı. Ancak güneş sisteminin dönmesini tasavvur ederek böyle bir çark düşünmüş olmalı. Ki Eski Türk inancında Tengri’yi güneş, güneşi daire sembolize etmekteydi. Evrenin hareketi ise çarkifelek motifi ile ifade edilmekteydi. Yusuf Has Hacib’in eseri Kutadgu Bilig’de “*(Tanrı) Cihani yarattı, durmadan dönmektedir. Onunla beraber bütün seyyareler sürekli hareket etmektedir*”⁹⁶ şeklinde belirttiği evren tasavvuru durağan olmayan devinim halindeki kainat düşüncelerini ortaya koymaktadır. Aslında gündüzün geceye dönmesi, yazın kışa dönmesi, doğadaki su, azot, karbon ve oksijen döngüsü gibi sonsuz deveran sanata yansımıştır.

Ayrıca bu döngüsellik sonsuzluk düşüncesi ile de ifade edilebilir. Allah’ın kudreti, ilmi, merhameti, azameti gibi tenzihî sıfatları hep sonsuz olarak açıklanmaktadır. Bununla birlikte sembol Allah’ın yaratıcı gücünün, Hay’dan gelen her şeyin yine Hu’ya dönüşünün ve evrenin hareketinin sembolü olarak yorumlanmaktadır⁹⁷. Çarkifelek motifinin mezar taşlarında ölümsüzleştirme amacı ile kullanıldığı belirtilmektedir⁹⁸. Özellikle türbelerde kubbenin çarkifelek bezemeli yapılması, mezar taşları üzerinde kullanılan çarkifelek sembolü ile aynı amaçtır. Diğer mimari eserlerin üst

Figure 38: Samanyolu Galaksisinin Çarkifelek Biçimindeki Görünüşü (Kaynak: <https://www.nasa.gov/image-feature/goddard/2020/hubble-views-a-galaxy-burning-bright>)

95 Sevtaç Yazar, “Yunus Emre ve Tasavvuf”, http://web.deu.edu.tr/ilyas/edebiyat/yunusvetasavvuf.htm#_edn1 Erişim Tarihi: 20.12.2020

96 Semra Ögel, a.g.e., 1986, s. 99’den Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, İstanbul, 1942, s. 38.

97 Şaman Doğan, a.g.e., s. 247.

98 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1992, s. 36.

örtüsünde çarkıfeleğin kullanılması ise yapının sonsuza kadar ayakta kalması amacı ile geleceğe aktarılması için bir tılsım olarak da düşünülebilir⁹⁹. Çarkıfeleklerin dönüş yönlerinde de mutlaka bir takım sembolizm mevcuttur. Eski Türklerde Gök kubbenin ve gök çarkının hareket halinde olduğu düşüncesi vardır. Güneş ve ayın birbirinin zıddı olarak tahayyül edildiği belirtilmektedir. Yani güneş doğudan yükseldiğinde ayın yerin altındaki suya battığı sanılmaktaydı¹⁰⁰. Saat yönünde hareketi veya tersi yöndeki hareketin yapılmasında böyle bir amaç güdülmüş olabilir. Bilhassa hamamların su ile olan ilişkisinden ötürü kubbelerinde aynı yönde çarkıfeleklerin kullanılmasını istisnalar olsa da buna örnek olarak gösterebiliriz. Benzer şekilde Hinduizm'de svastika motifinin saat yönünde dönüşü Güneş gezegeni ile refah ve aydınlık gibi olumlu yönde düşünülen kavramları; tersi yönde dönmesi ise Ay gezegeni ile karanlık gibi olumsuz yönde tasavvur edilen kavramları temsil etmektedir¹⁰¹.

Çarkıfelek süslemeli kubbelerle Avrupa mimarisinde çok fazla örnek tespit edilememiştir. Kubbe karnında Prag İspanyol Sinagogu'nda görülmektedir (F.39). Bu sinagogun süslemesinde İslam sanatı etkileri söz konusudur. Çarkıfelek süslemeli kubbe geleneğini Türk-İslam mimarisinden almış olabilirler. Kubbenin sırtında yapılmış çarkıfelek formuyla ise Moskova'daki Aziz Basil Katedralinde karşılaşmaktayız (F.40). Katedralin Üç Patrik Şapeli'nin ve Mesih'in Kudüs'e Giriş Şapeli'nin soğanvari formundaki kubbesi çarkıfelek bezemelidir. Burada büyük kubbelerin yanı sıra küçük kubbelerde de çarkıfelek bezeme yapılmıştır. Çarkıfelek süslemelerin Türk-İslam Sanatından alınıp alınmadığı bilinmese de soğanvari formu kubbelerin Hint mimarisinden alındığına dair iddialar mevcuttur.

99 Ahmet Çaycı, *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*, Konya, 2017, 235.

100 Esin, a.g.e., s. 42.

101 Miranda Bruce Mitford, *The Illustrated Book of Signs & Symbols*, New York, 1996, s. 21.

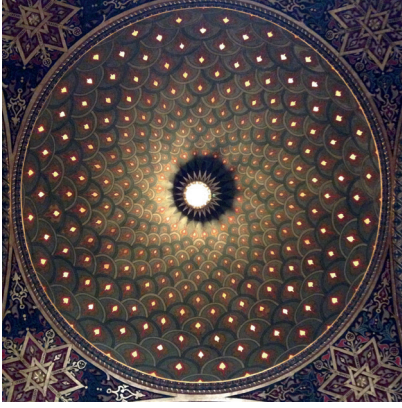

Figure 39: Çekya Prag İspanyol Sinagogu Kubbe Süslemesi (Kaynak: https://flirtingwithcreativity.files.wordpress.com/2015/06/img_3737.jpg)

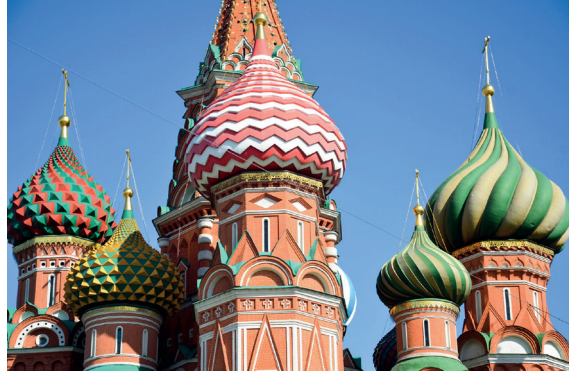

Figure 40: Rusya Moskova St. Basil's Cathedral (Kaynak: <https://www.mentalfloss.com/article/76266/12-facts-about-saint-basil-cathedral>)

Çarkıfelek süslemeli kubbeler sadece geçmiş yapılarda kullanılmamış kültür mirasımızdaki bu süsleme günümüze yakın dönemde yapılan camilerde de kullanım bulmuştur. İstanbul Şakirin Camisi (2009) (F.41), Ankara Ahmet Hamdi Akseki Camisi (2013) (F.42), Moskova Ulu Camisi (2015) (F.43) ve İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Camisi (2015) (F.44) kubbelerinde çarkıfelek süslemesinin farklı örnekleri ile karşılaşmaktayız. Özellikle İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Camisi kubbesinde farklı ve özel bir denemeye gidilmiştir. Kubbedeki çarkıfelek süslemesinin kolları camdan yapıldığı için hem merkezdeki aydınlık fenerinden hem de kollardan caminin ışık alması sağlanmıştır. Ayrıca çarkıfelek süslemesi kubbenin hem içinden hem de dışından algılanabilmektedir. Bu açıdan baktığımızda kubbenin karnında ve sırtında birlikte kullanılan tek örnek olduğunu söyleyebiliriz.

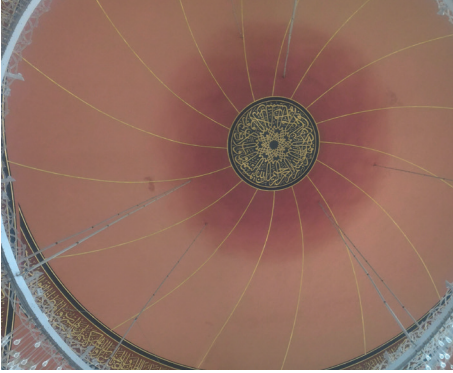

Figure 41: İstanbul Şakirin Camisi Kubbe Süslemesi (Alper Altın, 2019)

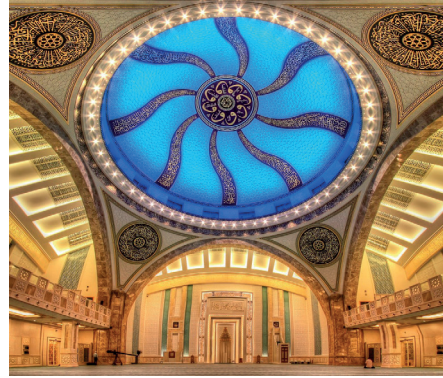

Figure 42: Ankara Ahmet Hamdi Akseki Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://www.flickr.com/photos/10412707@N05/14643817375>)

Figure 43: Rusya Moskova Ulu Camisi Kubbe Süslemesi (Kaynak: <https://www.kuveytturkoznel.com.tr/hizmetlerimiz/kultur-sanat-hizmetleri/sanatlar/kubbelerin-sanati-kalemisi.7.aspx>)

Figure 44: İstanbul Marmara İlahiyat Fakültesi Camisi Kubbesi (Kaynak: https://www.perfopan.com/perfopan_ahsap_akustik_panel_referanslar_tek_marmara_ilahiyat_camii.html)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adıbelli, Ramazan, *Mircea Eliade ve Din Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul, 2011.
- Akçıl, N. Çiçek, "Rüstem Paşa Kervansarayı", *DİA*, C.35, İstanbul, 2008, s. 290-291.
- Altın, Alper, "Türk-İslam Sanatı Geometrik Süslemesinde Ali İsminin Üç Kollu Çarka Uyarlanması", *Akademik Hassasiyetler*, Sanat Tarihi Özel Sayısı, Ankara, 2019, s. 23-54.
- Altın, Alper, *Anadolu Selçuklu Mimarisindeki Geometrik Süslemelerde Restorasyon Hataları*, Konya, 2020.
- Arık, M. Oluş, "Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, S.8, Ankara, 1969, s. 141-145.
- Arslan, Muhammet, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2016.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, C.IV, İstanbul, 2000.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul, 1989.
- Beheshti, Oksana, *Travel Guide to Esfahan, Kashan More*, Tahran, 2003.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Leiden, 1998.
- Bruce Mitford, Miranda, *The Illustrated Book of Signs & Symbols*, New York, 1996.
- Burckhardt, Titus, "İslam San'atının Esasları", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, C.18, S.1, İstanbul, 1989, s. 46-63.
- Burckhardt, Titus, *Doğu'da ve Batı'da Kutsal Sanat*, Çev. Tahir Uluç, İstanbul, 2017.
- Cipriani, Barbara, *Development of Construction Techniques in the Mamluk Domes of Cairo*, Venezia Üniversitesi Mimarlık Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Venedik, 2005.
- Cooper, J. C., "Triquetra/Triskele/Fylfot", *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 1987, s. 181-182.
- Cooper, J. C., "Wheel", *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 1987, s. 191.
- Çaycı, Ahmet, "Zaman ve Sanat Bağlamında Çark-ı Felek Motifi", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.II, İstanbul, 2016, s. 299-305.
- Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Konya, 2019.
- Çaycı, Ahmet, *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*, Konya, 2017.
- Çetin, Yusuf, "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkifelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme", *Social Sciences Studies Journal*, C.3/8, İstanbul, 2017, s. 353-365.
- Daş, Ertan, "Mezar Taşlarında Svastika ve Çarkifelek Sembollerinin Kökeni ve Anlamı", *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın, 2018, s. 199-206.
- De Boer, T. J., "Nur", *İA*, C.9, İstanbul, 1964, 352-355.
- Demiriz, Yıldız, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul, 2004.
- Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972.
- Duman, Mehmet Akif, "Şans Tanrıçası Fortuna'nın Tekerleği ile "Kader" İnancının Bir Unsuru Olarak "Çark-ı Felek", *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları 21. Kitap - Felsefi Bir Sorun Olarak İnanma*, Konya, 2015, s. 163-192.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2000.

- Ehteshami, Azin-Soltaninejad, Mehdi, "An Introduction to Architecture of Nasir Al-Mulk Mosque", *World Journal of Engineering and Technology*, S.7, Bhandara, 2019, s. 652-675.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2003.
- Eraşar, Osman- Karpuz, Haşim *Büyük Selçuklu Mirası Mimari*, C.1, İstanbul, 2013.
- Eraşar, Osman- Karpuz, Haşim *Büyük Selçuklu Mirası Mimari*, C.2, İstanbul, 2013.
- Erdoğan, İsmail, "Bazı İslam Düşünürlerine Göre Zamanın Kıdemi Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Elâzığ, 1997, s. 51-61.
- Erken, Sabih, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S.10, Ankara, 2006, s. 403-419.
- Ertuğrul, Selda, "İsâ Bey Camii", *DİA*, C.22, İstanbul, 2000, s. 476-478.
- Esin, Emel, ""Kün-Ay" (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", *VII. Türk Tarih Kongresi*, C.I, Ankara, 1972, s. 313-359.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001.
- Evlıya Çelebi, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, C.IX, İstanbul, 2005.
- Evlıya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C.10/1, İstanbul, 2011.
- Eyice, Semavi, "Bayezıt II Cami ve Külliyesi", *DİA*, C.6, İstanbul, 1992, s. 42-45.
- Eyice, Semavi, "Bayezid Paşa Camii", *DİA*, C.5, İstanbul, 1992, s. 243-244.
- Eyice, Semavi, "İsmail Bey Hamamı", *DİA*, C.23, İstanbul, 2001, s. 86-87.
- Feridüddin Attar, *Esrarname*, Çev. Mehmet Kanar, 2013.
- Gabriel, Albert, *Monuments Turcs D'anatolie*, C.II, Paris, 1934.
- Gabriel, Albert, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940.
- Guenon, Rene, *Alemin Hükümdarı Dinlerde Merkez Sembolizmi*, Çev. İsmail Taşpınar, İstanbul, 2014.
- Gümüştekin, Nuray, "Anadolu ve Diğer Kültürlerde İşaret ve Simgelerde Anlam", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.11, Balıkesir, 2011, s. 103-117.
- Gündüz, Filiz, "Mahmud Paşa Külliyesi", *DİA*, C.27, Ankara, 2003, s. 380-381.
- Hasol, Doğan, "Kubbe", *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1998, s. 280.
- Hutt, Anthony-Harrow, Leonard, *Islamic Architecture Iran*, C.2, Ipswich, 1978.
- İbn-i Bibi, *El Evamirü 'l-Ala 'ıye Fi 'l-Umuri 'l-Ala 'ıye (Selçuk Name)*, C.I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.
- Jaffe, Aniela, "Görsel Sanatlarda Sembol", *İnsan ve Semboller*, Çev. Ali Nahit Babaoğlu, İstanbul, 2019, s. 230-271.
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 2009.
- Karamağaralı, Beyhan, "İççe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 1993, s. 249-270.
- Karamağaralı, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1992.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dıvānu Lugāti 'l-Türk*, C.II, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985.
- Keklik, Can, *Bursa, Erken Dönem Osmanlı Hamamları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- Keyani, Muhammed Yusuf, *İslam Dönemi İran Mimarisi*, Ankara, 2018.
- Koç, Turan, *İslam Estetiği*, İstanbul, 2009.
- Kuban, Doğan, "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 447-460.

- Kuban, Doğan, “Kubbe”, *Mimarlık Kavramları*, İstanbul, 2002, s. 45-46,
- Kula Say, Seda, *Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Macleod, Mayhew, *Decouverte Ouzbekistan Samarcande, Boukhara, Khiva*, Cenevre, 2019.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, Çev. Ahmet Demirhan, İstanbul, 2017.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Three Muslim Sages*, New York, 1969.
- Nicholson, Reynold A., *İslam Süfileri*, Çev. Mehmet Dağ, vd., İstanbul, 1978.
- Nizamüddin Şamî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara, 1987.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C.II, Ankara, 1995.
- Ögel, Semra, “Osmanlı Camii ve Birlik Kavramı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfiler*, Ankara, 2014, 509-513.
- Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul, 1986.
- Ögel, Semra, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul, 1994.
- Özer, Mustafa- Dündar, Mesut, “Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı ve Aşçılar Hamamı”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, S.19, Antalya, 2019, s. 571-584.
- Peker, Ali Uzay, “Türklerin Evrensel Hükümdarlığının İran'da Sanat ve Mimariye Getirdiği Açılımlar”, *Denge Dergisi*, S.1, Ankara, 2016, s. 39-64.
- Rawlinson, George, *The Seventh Great Oriental Monarchy or the Geography, History, and Antiquities of the Sassanian or New Persian Empire*, C.II, New York, 1882.
- Schroeder, Eric, “The Seljuk Period”, *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to Present*, C.3, New York, 1967, s. 981-1045.
- Soyaker, Sevgi, “Bergama'da Türk Hamamları”, *Bergama Belleten*, S.2, İzmir, 1992, s. 27-34.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, İstanbul, 1970.
- Sutton, Daud, *Islamic Design a Genius for Geometry*, Bloomsbury, 2007.
- Şaman Doğan, Nermin, “Oklu Çakır/Oklu Çark/Gök Çırgını: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif”, *1. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C.I, Konya, 2001, s. 243-249.
- Şehitoğlu, Elif, *Bursa Hamamları*, İstanbul, 2008.
- Şimşir, Zekeriya-Yavuzıılmaz, Ahmet, “Yeni Bulunan Bir Selçuklu Kitabesi: İç Karaarslan Mescidi Kitabesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Konya 2019, s. 91-103.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kümbetleri 2 Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara, 1991.
- Williams, Caroline, *Islamic Monuments in Cairo the Practical Guide*, Cairo, 2008.
- Yazar, Sevtap, “Yunus Emre ve Tasavvuf”, http://web.deu.edu.tr/ilyas/edebiyat/yunusvetasavvuf.htm#_ednl
Erişim Tarihi: 20.12.2020
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, İstanbul, 1942.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Sa%27d_al-Saltaneh_Caravansera Erişim Tarihi: 25.11.2020
- <https://archnet.org/sites/18620> Erişim Tarihi: 01.12.2020
- <https://www.islamichistoryandtravel.com/sultan-amir-ahmad-hammam-bath-house-kashan/> Erişim Tarihi: 16.11.2020